

Afstudeerscriptie van Boudewijn Boogaard

Krimp en Leefbaarheid

Afstudeerscriptie van Boudewijn Boogaard

Colofon

Krimp en Leefbaarheid

Afstudeerscriptie voor de Master Planologie

Rijksuniversiteit Groningen
Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen
Afdeling Planologie
Juni 2011

Begeleider

ir. G. H. Heins

Voorwoord

Tijdens een studie komen veel studenten een struikelvak tegen. Dat is een onderdeel dat maar niet lukt om het met een voldoende af te sluiten. Voorbeelden van dit soort vakken zijn methodologie, wetenschapsfilosofie en natuurlijk statistiek. Zelf ben ik tijdens mijn studie geen struikelvakken tegengekomen. Totdat er een scriptie geschreven moest worden. Bij het schrijven van de scriptie ben ik denk ik alle mogelijke hordes tegengekomen die er zijn.

De eerste horde begon al bij het vinden van een onderwerp. Ik heb een vrij brede interesse, hierdoor zijn er heel veel onderwerpen de revue gepasseerd. Het grootste probleem, waar ik pas later achter kwam, was dat ik een verkeerde aanpak heb gebruikt bij het komen tot een onderwerp. Ik was steeds op zoek naar grote onderwerpen die mij interesseerden. Van urban sprawl tot watermanagement tot heritage tourism. Het grootste probleem was het vinden van een insteek om deze onderwerpen te benaderen en een onderzoeksvraag te formuleren. Wat ik verkeerd deed was dat ik op zoek moest naar kleiner probleem, waarbij je de vraag kan stellen waarom dat probleem een probleem is. Wanneer je deze vraag probeert te beantwoorden kom je vanzelf tot theorieën over dat onderwerp. Dat was de eerste horde.

Nadat er een onderwerp is gekozen moest ik een hoofdvraag gaan opstellen. Voor het formuleren van een hoofdvraag is er enige kennis van het onderwerp nodig dus ben ik gaan lezen. Wetenschappelijke artikelen, internet, krantenartikelen, beleidsnota's. Ten eerste kost dit lezen veel tijd en omdat er nog geen hoofdvraag was heb ik niet gericht gelezen. In plaats daarvan heb ik heel veel informatie gelezen. Hierdoor ben ik niet dichterbij een hoofdvraag gekomen, omdat er zoveel interessante zaken naar voren kwamen die ik allemaal wel wilde onderzoeken. Dat was de tweede horde.

Zo zijn er nog een heleboel hordes die tijdens het schrijven van een scriptie op mijn pad zijn gekomen. Er zijn bijvoorbeeld momenten geweest dat ik dacht dat het helemaal de verkeerde kant op ging en dat ik op het punt stond om alles weer te verwijderen en opnieuw te beginnen. Dat is het moment dat ik weg moest van achter je computer voordat ik daadwerkelijk die handeling verrichtte. Door het even te laten rusten en andere mensen er naar laat kijken dan bleek meestal dat die eerste reactie te overdreven was en dat er slechts een aantal aanpassingen nodig waren om weer verder te kunnen.

De grootste horde tijdens het schrijven van mijn scriptie was ik waarschijnlijk zelf. Het schrijven van een scriptie vond ik een erg eenzame exercitie. Het is ook de eerste grote onderzoeks- en schrijfo opdracht tijdens de hele studie. Daarvoor zijn het altijd opdrachten geweest die ik met een groep moest uitvoeren. Het voordeel daarvan is dat ik aan groepsgenoten verantwoording af moest leggen en dat het tijdens het onderzoek en het schrijven er constant sparringpartners zijn om het te hebben over de inhoud en de structuur. Daardoor is het makkelijker om uit je eigen denkpatroon te stappen. Een ander probleem was dat ik zo lang had gedaan om tot een onderwerp te komen dat er geen financiële ondersteuning vanuit de altijd goedgeefse IB-Groep meer was. Dit betekende dat er voor het levensonderhoud gewerkt moest worden. De combinatie van zo goed als fulltime werken en daarnaast ook nog studeren is mij een erg moeilijke geweest.

Uiteindelijk heb ik dan toch de finish gehaald. Daarvoor ben ik oprechtte dank verschuldigd aan een aantal mensen. Allereerst aan mijn moeder. Zij heeft ervoor gezorgd dat ik überhaupt aan dit laatste loodje van mijn studie ben begonnen en er mee door ben blijven gaan. Zij heeft mij voorzien van advies, motivatie en een klankbord. Ook ben ik veel dank verschuldigd aan mijn zus Marije. Zij heeft altijd kritisch meegelezen en advies gegeven over de structuur. Op de momenten dat ik dacht alles te verwijderen en opnieuw te beginnen kon zij mij ervan overtuigen dat dat niet de beste oplossing was en dat niet alles wat ik opgeschreven had rijp was voor de digitale prullenbak. Ook mijn vriendin en de andere gezinsleden bedank ik dat ze me hebben gesteund bij deze reis naar de afsluiting van mijn studie.

Dan wil ik ook nog mijn begeleider bedanken, Gerard Heins. Ik moet eerlijk toegeven dat als ik terug kwam van een bespreking over mijn scriptie dat ik vaak het commentaar even moest verwerken. Het duurde dan van een paar uur tot een dag dat ik inzag dat hij toch wel een punt had. Uiteindelijk is mijn scriptie in kwaliteit versterkt door zijn commentaar. Daarvoor wil ik hem hartelijk danken.

Dan eindig ik nu met de alinea waar de meeste voorwoorden mee beginnen.

Voor u ligt mijn Master scriptie ter afsluiting van de Master Planologie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Tijdens mijn Bachelor Sociale Geografie en Planologie en de Master Planologie leer je dat veel onderwerpen in de ruimtelijke ordening complex zijn en dat complex iets anders is dan gecompliceerd. Complexiteit is zeker van toepassing op het begrip leefbaarheid. In deze scriptie heb ik getracht dit complexe begrip te ontrafelen en de relatie tussen krimp en leefbaarheid te verduidelijken.

Boudewijn Boogaard

Groningen, juni 2011

Samenvatting

Achtergrond

Deze scriptie is geschreven in het kader van de afronding van de Master Planologie aan de Rijksuniversiteit Groningen, faculteit Ruimtelijke Wetenschappen.

Nederland krijgt de komende decennia op regionale schaal te maken met een daling van de bevolking. In verschillende onderzoeksrapporten, de politiek en de media wordt er een relatie gelegd tussen krimp en het verslechteren van de leefbaarheid. Om te voorkomen dat krimp een negatieve invloed krijgt op de leefbaarheid is het van belang te weten hoe de relatie tussen krimp en leefbaarheid werkt. Op basis daarvan kunnen er ingrepen gedaan worden om de leefbaarheid te behouden of verbeteren in krimpgebieden.

Doel

Het doel van dit onderzoek is te bepalen welke aspecten van leefbaarheid worden beïnvloed door demografische krimp, om zo te komen tot aanbevelingen om de leefbaarheid in krimpgebieden te behouden of verbeteren.

Daarbij is de volgende hoofdvraag geformuleerd: Hoe kan ervoor gezorgd worden dat de leefbaarheid in gebieden waar sprake is van demografische krimp behouden blijft of verbeterd wordt?

Methode

In dit onderzoek is gebruik gemaakt van bureauonderzoek en casestudies. Om de hoofdvraag te beantwoorden is onderzocht wat bevolkingskrimp is en zijn samenhangende demografische ontwikkelingen beschreven. Vervolgens zijn de omgevingscondities die een significante invloed hebben op het oordeel over de leefbaarheid onderzocht. Daarna is gekeken welke van deze omgevingscondities beïnvloed worden door krimp en de relatie tussen krimp en deze omgevingscondities is behandeld. Op basis hiervan zijn conclusies getrokken en aanbevelingen gedaan.

Met gebruik van een analysemodel zijn er drie cases onderzocht die invloed hebben op de leefbaarheid. Deze cases dienen ter ondersteuning van de conclusies uit de literatuur, als voorbeeld en als discussiemateriaal voor mogelijke ingrepen. Voor de casestudies is gebruik gemaakt van literatuur, bureauonderzoek en semigestructureerde interviews met sleutelfiguren. Er is gekozen voor semigestructureerde interviews om de geïnterviewden de mogelijkheid te geven de eigen waarnemingen en ervaringen in het interview naar voren te brengen (Verschuren en Doorewaard, 2005). Er is gekozen voor sleutelfiguren omdat deze personen een breed netwerk hebben en weten welke zaken er spelen. Zij kunnen vaak ook aangeven welke belangen er spelen bij de verschillende actoren. Mede hierdoor mag van hen verwacht worden dat zij namens meerdere mensen spreken.

Resultaten

Leefbaarheid wordt beïnvloed door de leefomgeving en de beleving zelf. Bij de leefomgeving gaat het om de fysieke en de sociale leefomgeving. De beleving wordt beïnvloed door de kennis en ervaring(en) van mensen. Krimp is van invloed op verschillende omgevingscondities die van significante invloed zijn op de leefbaarheid, namelijk: inkomen, werkloosheid, economie, opleiding,

aandeel ouderen en middelbaren, aandeel eenpersoonshuishoudens, de sociale samenhang, de sloop van woningen, voorzieningen en gemeentefinanciën. De relaties tussen deze omgevingscondities en krimp zijn wederkerig en complex.

Conclusies en aanbevelingen

Krimp kan op de hele breedte van de leefomgeving invloed hebben. Om de leefbaarheid te behouden of te verbeteren moeten ingrepen zich niet richten op het tegengaan van krimp. De ingrepen moeten zich richten op het versterken van de leefomgeving en op de beleving van mensen. In de cases zijn voorbeelden behandeld die niet op één aspect van de leefomgeving of op de beleving ingrijpen, maar op verschillende aspecten. Sociale factoren zijn een belangrijke voorwaarde bij het verbeteren van de leefbaarheid. Projecten dienen zich dan ook te richten op het versterken van deze sociale binding en bewoners moeten hier actief bij betrokken worden. Daarnaast is het beleid van de overheid een belangrijke factor die zowel ondersteunend en stimulerend als belemmerend kan werken.

Op basis van het onderzoek zijn aanbevelingen gedaan voor mensen die zich op projectmatige wijze bezighouden met het verbeteren van de leefbaarheid. De volgende stappen dienen gevolgd te worden:

1. De initiatieffase: signalering verminderde leefbaarheid. Door in gesprek te gaan met organisaties of personen in het dorp of de wijk kunnen signalen opgevangen worden van een verslechterende leefbaarheid. Op basis hiervan kan besloten worden welke problemen projectmatig moeten worden aangepakt.
2. De definitiefase: analyse van de problematiek. De oorzaken van de verslechterde leefbaarheid worden onderzocht door het raadplegen van sleutelfiguren en personen uit hun netwerk. Oorzaken kunnen zeer divers zijn, en zich richten op ruimtelijke, sociaal-culturele, sociaaleconomische en politiek-bestuurlijke aspecten.
3. De ontwerpfase/ voorbereidingsfase: ideevorming oplossingsrichtingen. In samenspraak met bewoners wordt gezocht naar mogelijke oplossingen. Betrokkenheid van bewoners is hierbij cruciaal. Voor het in kaart brengen van mogelijke effecten van oplossingen kan gebruik gemaakt worden van het leefbaarheidsmodel, eventueel uitgebreid met een SWOT-analyse.
4. De realisatiefase. Verschillende partijen kunnen een rol spelen bij de uitvoering, bijvoorbeeld vrijwilligers. Dit heeft als voordeel dat ook de sociale binding tussen bewoners versterkt wordt.
5. De nazorgfase. Het is van belang dat de nazorg goed georganiseerd wordt, zodat het projectresultaat niet verloren gaat als gevolg van gebrekkig onderhoud. Verantwoordelijkheden beleggen bij het bestuur van een stichting en het goed organiseren van de inzet van vrijwilligers zijn hier voorbeelden van.

Inhoudsopgave

VOORWOORD	III
SAMENVATTING.....	V
1 INLEIDING	1
1.1 AANLEIDING	1
1.2 PROBLEEMSTELLING	2
1.2.1 Doelstelling en vraagstelling.....	2
1.3 METHODOLOGIE	3
1.3.1 Bureauonderzoek	3
1.3.2 Cases	4
1.3.3 Conceptueel model.....	4
1.4 LEESWIJZER.....	5
2 KRIMP.....	7
2.1 INLEIDING.....	7
2.2 DEMOGRAFISCHE KRIMP.....	7
2.2.1 Definitie	7
2.2.2 Krimp als context.....	8
2.3 OORZAKEN VAN KRIMP EN RELEVANTE BEGRIPPEN.....	8
2.3.1 Daling van de bevolking.....	8
2.3.2 Demografische ontwikkelingen die samenhangen met krimp.....	9
2.4 KRIMP IN NEDERLAND	10
3 LEEFBAARHEID.....	13
3.1 INLEIDING.....	13
3.2 HET BEGRIIP LEEFBAARHEID.....	13
3.2.1 Relatie tussen beleving en leefomgeving	14
3.3 DE LEEFBAAROMETER	15
3.3.1 De achtergrond van de leefbaarometer.....	15
3.3.2 Leefomgeving.....	16
3.3.3 De leefomgeving en de beleving ervan	19
3.3.4 Uitkomsten: indicatoren	21
3.3.5 Discussie over de leefbaarometer.....	23
3.3.6 Gebruik van de leefbaarometer.....	24
3.4 HET LEEFBAARHEIDSMODEL.....	24
3.4.1 De achtergrond van het leefbaarheidsmodel	24
3.4.2 Het model	25
3.4.3 Gebruik van het model	26
3.5 CONCLUSIE	27
4 KRIMP EN LEEFBAARHEID	29
4.1 INLEIDING.....	29
4.1.1 Krimp en leefbaarheid	29
4.1.2 Significante omgevingscondities	29
4.2 DE RELATIE TUSSEN LEEFBAARHEID EN KRIMP	30
4.2.1 Sociaaleconomische omgevingsaspecten: inkomen, werkloosheid, economie, opleiding en voorzieningen.....	30
4.2.2 Sociaal-culturele omgevingsaspecten: ouderen/middelbaren en eenpersoonshuishoudens en sociale binding.....	34
4.2.3 Ruimtelijke aspecten	37
4.2.4 Politiek-bestuurlijke aspecten	38
4.3 CONCLUSIE	39

5	CONCLUSIES.....	41
6	CASES.....	45
6.1	INLEIDING.....	45
6.2	PARKS AND PEOPLE FOUNDATION	45
6.2.1	<i>Inleiding.....</i>	45
6.2.2	<i>Baltimore.....</i>	46
6.2.3	<i>Parks and People Foundation.....</i>	47
6.2.4	<i>Het leefbaarheidsmodel.....</i>	47
6.2.5	<i>Conclusie.....</i>	49
6.3	VERENIGINGSWINDMOLEN WOMMELS	50
6.3.1	<i>Inleiding.....</i>	50
6.3.2	<i>Wommels.....</i>	50
6.3.3	<i>Feriening Kollektief Wynmunebesit Wommels lens (FKWWI).....</i>	52
6.3.4	<i>Het leefbaarheidsmodel.....</i>	53
6.3.5	<i>Conclusie.....</i>	57
6.4	FONTANA BAD NIEUWESCHANS	58
6.4.1	<i>Inleiding.....</i>	58
6.4.2	<i>Bad Nieuweschans .....</i>	59
6.4.3	<i>Fontana .....</i>	60
6.4.4	<i>Het leefbaarheidsmodel.....</i>	61
6.4.5	<i>Conclusie.....</i>	65
6.5	CONCLUSIE	66
6.5.1	<i>Cases .....</i>	66
6.5.2	<i>Het leefbaarheidsmodel.....</i>	67
7	AANBEVELINGEN	69
	LITERATUURLIJST	73
	BIJLAGEN.....	77
	BIJLAGE I DEFINITIES LEEFBAARHEID	77
	BIJLAGE II INDICATOREN VAN DE LEEFBAAROMETER.	82
	BIJLAGE III INTERVIEWTHEMA'S EN VRAGEN.....	86
	LIJST MET FIGUREN	
	Figuur 1-1 Conceptueel model onderzoekopbouw.....	5
	Figuur 2-1 Bevolkingsontwikkeling per gemeente	12
	Figuur 3-1 Belevingsproces	14
	Figuur 3-2 Domeinen van leefbaarheid en environmental 'quality of life'	17
	Figuur 3-3 Gestileerde uitkomsten uit de modelschattingen	22
	Figuur 3-4 Leefbaarheidsmodel.....	26
	Figuur 3-5 Sociale cohesie ingevuld in het leefbaarheidsmodel (voorbeeld)	28
	Figuur 4-1 Relatie tussen levensfase en het oordeel over leefbaarheid	35
	Figuur 6-1 Overzichtskaart Wommels.....	51

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

Volgens het CBS krijgt circa een kwart van de Nederlandse gemeenten tot 2040 te maken met een bevolkingsafname van meer dan 2,5 procent. Hoewel nationaal gezien de bevolking volgens de prognose van het CBS tot circa 2040 nog blijft groeien, zijn er sinds enkele jaren hele regio's die zijn gaan krimpen. Het gaat hierbij om de regio's Zuid-Limburg en Delfzijl en omgeving. In de toekomst gaan volgens de prognose van het CBS meer regio's te maken krijgen met krimp. De huidige krimpgebieden in Limburg en Delfzijl en omgeving worden groter en ook Zeeuws-Vlaanderen en de Achterhoek en Twente krijgen te maken met structurele regionale krimp (De Jong en Van Duin, 2009). De grotere schaal, het hoge tempo en het structurele karakter van krimp maakt dat krimp meer in de aandacht is komen te staan (Rob en Rfv, 2008).

Het begrip leefbaarheid is met de opkomst van de 'leefbaren' in lokale en landelijke politiek weer een politiek thema geworden. Daarbij wordt leefbaarheid, of eigenlijk het gebrek daaraan, als containerbegrip gebruikt voor alles wat niet goed is aan de leefomgeving. Om meer vat te krijgen op wat leefbaarheid is en wat maakt dat een leefomgeving leefbaar is of niet, is er onderzoek gedaan naar het begrip leefbaarheid. De ontwikkeling van het leefbaarheidsmodel van Hidding en Boomars en de ontwikkeling van de leefbaarometer van VROM om leefbaarheid te operationaliseren zijn hier voorbeelden van. Deze scriptie onderzoekt de gevolgen die krimp heeft op de leefbaarheid en de relaties tussen krimp en leefbaarheid.

Dat er relaties bestaan tussen leefbaarheid en krimp laat het volgende voorbeeld zien:

Harry Ryan is een inwoner van Flint. Flint is een stad in de staat Michigan in de Verenigde Staten. In 1965 woonden er 200.000 mensen en was de verwachting dat dit zou groeien tot 350.000 inwoners. In 2009 wonen er nog maar 110.000 mensen. Flint was een groeiende industriestad met een grote staal- en auto-industrie. Toen die industrieën verdwenen is de verwachte groei omgeslagen in krimp. Flint is een goed voorbeeld in Amerika van een stad waar de krimp hard heeft toegeslagen en waar de gevolgen ervan overal zichtbaar zijn.

De gevolgen van de krimp zijn ook zichtbaar in de buurt van Harry Ryan. Huizenblokken zijn verdwenen, er staan verwaarloosde, leegstaande en afgebrande panden en de openbare ruimte is door gebrek aan onderhoud geworden tot een bende. Ook wordt er geen onderhoud gepleegd aan de woningen en de tuinen van de bewoonde percelen. Harry Ryan is met een groep vrijwilligers begonnen om de openbare ruimte weer toonbaar te maken. Ze zijn begonnen met het maaien van het gras, ook bij bewoners. Harry Ryan heeft een stuk grond gekocht waar eerder de huizen op stonden en hij heeft met een groep vrijwilligers alle planten en stukken puin verwijderd en is daar groente op gaan verbouwen. De oogst wordt uitgedeeld aan de buurtbewoners. Inmiddels worden de gazonnen nog steeds gemaaid, maar dat gebeurt nu door buurtkinderen die daar geld voor krijgen vanuit een subsidiepot en wordt er steeds meer groente en fruit op verbouwd. Op de vraag waarom hij het heeft gedaan antwoordt hij: "It needs to be done." Inmiddels heeft hij ook het plan opgevat om er een windmolen neer te zetten om stroom mee op te wekken.

(Barry, 2009; Hollander, 2010; Streitfeld, 2009).

Dit voorbeeld geeft op veel punten het onderwerp van deze scriptie weer. Uiteraard zijn er veel verschillen tussen de krimpsituatie in Flint en krimpgebieden in Nederland. De omvang van de stad is in vergelijking met de meeste krimpgebieden in Nederland veel groter, net als de omvang van de krimp, Flint is bijna gehalveerd sinds 1965. In Flint zijn bovendien grote groepen inwoners arm, terwijl dat in Nederland in veel mindere mate het geval is.

Het is wellicht juist deze omvang van het probleem waardoor de mogelijke gevolgen van krimp goed zichtbaar worden. Uit dit voorbeeld kunnen we een aantal relevante dingen halen. Het wordt duidelijk dat de gevolgen van krimp invloed kunnen hebben op de leefomgeving. Er wordt niet geprobeerd om de krimp te bestrijden maar om de leefbaarheid te verbeteren en het initiatief ligt niet bij de overheid, maar bij particulieren en er worden verschillende buurtbewoners samengebracht om samen iets aan de leefomgeving te doen.

Om de te voorkomen dat door de krimp in Nederland de leefbaarheid verslechtert, is het van belang om de relaties tussen leefbaarheid en krimp te onderzoeken. Dat kan vervolgens inzicht geven in hoe daar wat aan gedaan kan worden.

1.2 Probleemstelling

Met de publicatie van het rapport 'Krimp en Ruimte; Bevolkingsafname, ruimtelijke gevolgen en beleid' (2006) is in Nederland krimp op de politieke en maatschappelijke agenda gezet. Sindsdien is de aandacht voor krimp gegroeid. In de media en in vakbladen is er veel aandacht voor het onderwerp en er zijn ook veel onderzoekers die zich met het thema bezig houden. Ook is er de nodige ervaring opgedaan met krimp in met name Zuid-Limburg en Delfzijl en omgeving. In de landelijke politiek is het een thema geworden na het bezoek van oud-minister van Wonen, wijken en integratie Van der Laan aan Parkstad Limburg in februari 2009.

Op welke manier krimp en leefbaarheid elkaar beïnvloeden is nog een blinde vlek. In deze scriptie worden onderzoeken naar krimp en de gevolgen van krimp gekoppeld aan onderzoeken naar leefbaarheid en welke aspecten van belang zijn bij het oordeel van mensen over de leefbaarheid. Dit moet inzicht geven in de aspecten van leefbaarheid die beïnvloed worden door krimp, de relaties tussen krimp en leefbaarheid en de zaken waar ingrepen tot behoud of ter verbetering van leefbaarheid in krimpgebieden zich op kunnen richten.

1.2.1 Doelstelling en vraagstelling

Doelstelling

Het doel van dit onderzoek is te bepalen welke aspecten van leefbaarheid kunnen worden beïnvloed door demografische krimp, om zo te komen tot aanbevelingen om de leefbaarheid in krimpgebieden te behouden of verbeteren.

Hoofdvraag:

Hoe kan ervoor gezorgd worden dat de leefbaarheid in gebieden waar sprake is van demografische krimp behouden blijft of verbeterd wordt?

Deelvragen:

Om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden zijn de volgende deelvragen opgesteld.

- Krimp:
  - a. Wat is bevolkingskrimp?
  - b. Wat zijn met krimp samenhangende demografische ontwikkelingen?
- Leefbaarheid:
  - a. Wat is leefbaarheid en hoe wordt leefbaarheid geoperationaliseerd?
  - b. Wat zijn de belangrijkste factoren die invloed hebben op de leefbaarheid?
- Relatie leefbaarheid en krimp
  - a. Wat zijn de belangrijkste aspecten van leefbaarheid waar krimp invloed op heeft?
  - b. Wat zijn de relaties tussen krimp en de aspecten van leefbaarheid uit 3a?
- Ingrepen:
  - a. Waar moeten ingrepen of maatregelen zich op richten om de leefbaarheid in krimpgebieden te behouden of verbeteren?
    - i. Op basis van de theorie
    - ii. Praktijkvoorbeelden

1.3 Methodologie

1.3.1 Bureauonderzoek

Bij bureauonderzoek wordt er gebruik gemaakt van materiaal dat door anderen is geproduceerd. Drie kenmerken van bureauonderzoek zijn (Verschuren en Doorewaard, 2005):

1. Er wordt gebruik gemaakt van bestaand materiaal;
2. Er is geen direct contact met het onderzoeksobject;
3. Het materiaal wordt in een ander perspectief gebruikt dan waarmee het werd geproduceerd.

Verschuren en Doorewaard (2005) geven drie categorieën van bestaand materiaal:

1. Literatuur: boeken, artikelen, congrespapers en dergelijke waarin wetenschappers hun kennisproducten vastleggen;
2. Secundaire data: empirische gegevens die door onderzoekers bijeen zijn gebracht of databestanden die direct geschikt zijn voor een kwantitatieve analyse met behulp van een pc;
3. Ambtelijk statistisch materiaal: dat die periodiek of continu worden verzameld voor een breder publiek.

Bureauonderzoek heeft voordelen en nadelen. De voordelen zijn dat er snel een groot aantal gegevens kan worden verzameld. Verder zijn de kosten laag en hoeven mensen niet lastiggevallen te worden. Een nadeel is dat het materiaal waar gebruik van gemaakt wordt in principe voor andere doeleinden is verzameld. Een gevolg hiervan is dat bij de vraagstelling rekening moet worden gehouden met de beschikbaarheid van het aanwezige materiaal (Verschuren en Doorewaard, 2005).

In het kader van dit onderzoek wordt er gebruik gemaakt van alle drie de categorieën van bestaand materiaal. De literatuur bestaat uit boeken en artikelen. Ook is er gebruik gemaakt van bestaande interviews (radio en tv), rapporten van verschillende onderzoeksinstanties, krantenartikelen en artikelen uit vakbladen. Deze methode is met name gebruikt bij het definiëren en omschrijven van

krimp en de samenhangende begrippen, het omschrijven van leefbaarheid, de relaties tussen krimp en leefbaarheid en het beschrijven van het leefbaarheidsmodel.

De secundaire data is zowel in de hoofdstukken over krimp, leefbaarheid als krimp en leefbaarheid gebruikt. Voor het hoofdstuk over krimp zijn er verschillende rapporten geraadpleegd die gebruik maken van cijfers van het CBS en ABF research die vervolgens bewerkt zijn voor eigen doeleinden. In het hoofdstuk Leefbaarheid is in de beschrijving gebruik gemaakt van rapporten over de leefbaarometer. Bij de leefbaarometer en in de rapporten over de leefbaarometer is gebruik gemaakt van veel verschillende gegevensbronnen. Deze zijn door de auteurs verwerkt voor het gebruik voor de leefbaarometer.

Het ambtelijk statistisch materiaal dat is gebruikt, is in belangrijke mate afkomstig van het CBS. Met name voor het hoofdstuk Krimp en voor Case 2 en Case 3 is hiervan gebruik gemaakt. Het CBS maakt periodieke regionale bevolkingsprognoses. In deze scriptie is gebruik gemaakt van de meest recente prognose, uit 2009. Daarnaast zijn ook historische bevolkingscijfers van het CBS gebruikt.

1.3.2 Cases

De andere methode die wordt gebruikt voor dit onderzoek is de casestudy. Verschuren en Doorewaard (2005) omschrijven de casestudy als een methode inzicht te krijgen in één of enkele tijdruimtelijk begrensde objecten of processen. Een aantal kenmerken van een casestudy zijn: een klein aantal onderzoekseenheden, meer diepte dan breedte, een selectieve steekproef en kwalitatieve gegevens en onderzoeksmethode.

De cases worden bestudeerd aan de hand van inhoudsanalyse van tekstueel materiaal en semigestructureerde interviews. Op basis van de modellen zijn er per interview een aantal thema's met bijbehorende vragen opgesteld. Er is gekozen voor een semigestructureerd interview om de geïnterviewden de mogelijkheid te geven de eigen waarnemingen en ervaringen in het interview naar voren te laten komen (Verschuren en Doorewaard, 2005).

In deze scriptie komen drie enkelvoudige cases aan bod die zich in de kern richten op verschillende aspecten van de leefbaarheid. Een enkelvoudige case richt zich op het bestuderen van een enkel object of proces. Om dit te bereiken wordt er gebruik gemaakt van het leefbaarheidsmodel (Hidding, 2006). Het gebruik van het leefbaarheidsmodel moet ervoor zorgen dat bij de cases zowel de breedte van de leefomgevingsaspecten aan bod komen als de leefbaarheidscriteria.

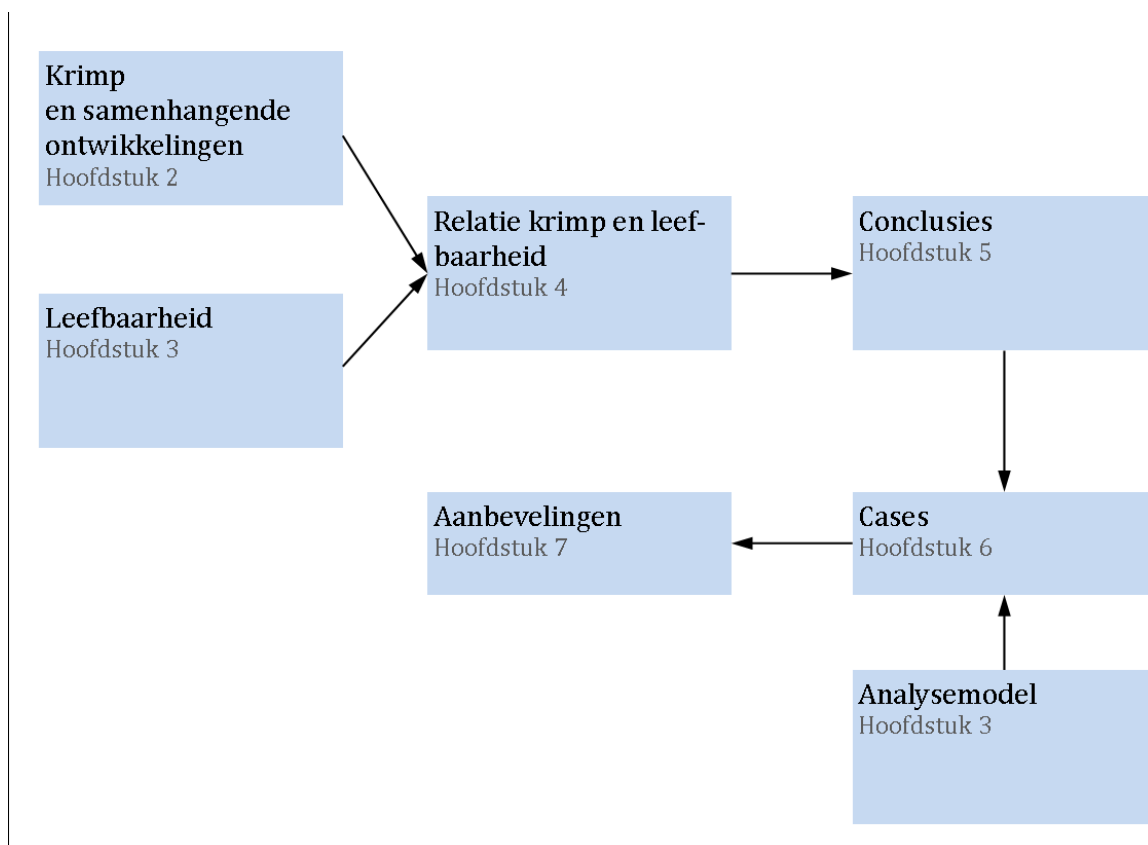
De cases dienen ter ondersteuning en aanscherping van de conclusies en aanbevelingen uit de theoretische hoofdstukken en als voorbeeld van en discussie over mogelijkheden om de leefbaarheid te versterken.

1.3.3 Conceptueel model

In figuur 1-1 is een schematisch model opgenomen van de onderzoeksopbouw. Eerst worden krimp en de samenhangende demografische ontwikkelingen beschreven (hoofdstuk 2). Vervolgens wordt ingegaan op de significante omgevingscondities die van invloed zijn op het oordeel over leefbaarheid (hoofdstuk 3). In datzelfde hoofdstuk wordt ook een model besproken waarmee ingrepen ter verbetering van de leefbaarheid kunnen worden geanalyseerd. Daarna worden in hoofdstuk 4 de factoren die van invloed zijn op de leefbaarheid en de gevolgen van krimp samengebracht. De

significante omgevingscondities waar krimp op van invloed is worden uitgewerkt en de relatie tussen krimp en de omgevingscondities wordt behandeld. In hoofdstuk 5 worden op basis van de voorgaande theoretische hoofdstukken conclusies getrokken over waar ingrepen om de leefbaarheid te behouden of verbeteren in krimpgebieden zich op kunnen richten. Vervolgens worden in hoofdstuk 1 drie praktijkvoorbeelden besproken om de voorgaande conclusies te ondersteunen. Deze cases geven onder meer concrete voorbeelden van uitwerkingen van ingrepen ter verbetering van de leefbaarheid in krimpgebieden. Het leefbaarheidsmodel uit hoofdstuk 3 wordt gebruikt om deze cases te analyseren. Ten slotte worden in hoofdstuk 7 aanbevelingen gedaan voor een stappenplan om de leefbaarheid te verbeteren.

Figuur 1-1 Conceptueel model onderzoekopbouw

1.4 Leeswijzer

Om de hoofdvraag en deelvragen te beantwoorden worden de begrippen krimp en leefbaarheid behandeld in respectievelijk hoofdstuk 2 en hoofdstuk 3. Het resultaat van hoofdstuk 2 zijn gevolgen van krimp en samenhangende demografische ontwikkelingen. Hoofdstuk 3 leidt tot significante omgevingscondities die van invloed zijn op het oordeel over leefbaarheid. In hoofdstuk 3 wordt ook een model besproken (het leefbaarheidsmodel) aan de hand waarvan ingrepen die gevolgen hebben voor de leefbaarheid systematisch kunnen worden geanalyseerd. In hoofdstuk 4 worden de in hoofdstuk 3 gevonden omgevingscondities waar krimp op van invloed kan zijn besproken en wordt de relatie ertussen behandeld. Dit leidt tot conclusies over op welke factoren ingegrepen kan worden om de leefbaarheid in krimpgebieden te behouden of verbeteren. Vervolgens komen in hoofdstuk 1 drie cases aan bod. Deze cases zijn concrete voorbeelden van ingrepen die de leefbaarheid in

krimpgebieden kunnen behouden of verbeteren. Afsluitend worden in hoofdstuk 7 aanbevelingen gedaan hoe via een stappenplan de leefbaarheid versterkt kan worden.

2 Krimp

2.1 Inleiding

In deze scriptie wordt gekeken naar leefbaarheid in gebieden die te maken hebben of krijgen met krimp. Het is daarom van belang om helder te krijgen wat er precies met het begrip krimp bedoeld wordt en hoe de ontwikkelingen die daarmee samenhangen eruit zien.

In paragraaf 2.2 wordt het begrip krimp gedefinieerd. Vervolgens wordt ingegaan op de oorzaken van krimp en met krimp samenhangende begrippen in paragraaf 2.3. In paragraaf 2.4 wordt een schets gegeven van hoe krimp eruit ziet in Nederland.

In het volgende hoofdstuk zal het begrip leefbaarheid aan de orde komen. In hoofdstuk 4 zullen de begrippen krimp en leefbaarheid aan elkaar gekoppeld worden, en wordt gekeken naar de gevolgen van krimp voor de leefbaarheid.

2.2 Demografische krimp

In deze paragraaf wordt het begrip krimp, en meer specifiek demografische krimp, gedefinieerd. Ook wordt uitgelegd dat krimp gezien kan worden als context waarbinnen ontwikkelingen plaatsvinden, met zijn eigen relevante problematiek, maar op zichzelf geen probleem hoeft te zijn.

2.2.1 Definitie

Krimp betekent negatieve groei. Een belangrijk aspect wanneer het gaat om demografische krimp is de geografische afbakening. Zo zal de totale wereldbevolking nog blijven groeien, van bijna zeven miljard nu tot ruim negen miljard in 2050 (Demos, 2009), maar zijn er diverse gebieden waar de bevolking krimpt. Na de val van de muur hebben veel steden in Oost-Duitsland te maken gekregen met krimp. Ook in de Verenigde Staten zijn er steden en gebieden die een sterke bevolkingsdaling kennen, bijvoorbeeld in de 'Rust Belt', de oude industriesteden. Daar is het aantal arbeidsplaatsen drastisch afgenomen door het wegtrekken van grote industriebedrijven zoals General Motors, met als gevolg een wegtrekkende bevolking. Binnen Europa zijn er in Centraal- en Oost-Europa, Scandinavië en grote delen van Frankrijk, Italië en Spanje voorbeelden van krimpgebieden te vinden (Van Dam, et al., 2006). Iets soortgelijks gebeurt in Nederland: het CBS verwacht dat ook de Nederlandse bevolking nog toeneemt tot 2038, van 16,5 miljoen nu tot 17,5 miljoen in 2038 (CBS Statline, 2010a). Binnen Nederland zijn er echter verschillende regio's die nu of op korte termijn te maken hebben met krimp, bijvoorbeeld Noordoost-Groningen, Zuid-Limburg en Zuid-Zeeland. Het aantal gemeenten dat te maken gaat krijgen met een omslag van groei naar krimp zal de komende decennia sterk toenemen.

De Jong en Van Duin (2009) geven nog een ander aspect van krimp aan: zij hebben het over het verschil tussen een omslag naar krimp en een structurele daling van de bevolking. Een omslag houdt in dat er een tijdelijk afname is van het aantal inwoners waarna deze zich stabiliseert. Structurele krimp houdt in dat de krimp zich enkele decennia voordoet. Zoals structurele groei in goede banen moet worden geleid als het gaat om het om woningbouw en voorzieningen is dit ook het geval voor structurele krimp.

Met krimp wordt in publicaties over bevolkingsdaling niet alleen de negatieve groei van het bevolkingsaantal in een bepaald gebied bedoeld. Het gaat in veel gevallen over combinaties van ontwikkelingen, zoals de huishoudenssamenstelling, vergrijzing en ontgroening. Het Planbureau voor de Leefomgeving gebruikt een bredere omschrijving van krimp: *“Demografische krimp kan derhalve worden gedefinieerd in termen van zowel aantallen (inwoners, huishoudens), als bevolkingssamenstelling (naar leeftijd, etniciteit) en huishoudenssamenstelling (naar omvang, levensfase, inkomen), waarbij samenstellende delen van de bevolking in omvang afnemen.”* (Van Dam, et al., 2006, p. 21). In paragraaf 2.3.2 wordt nader ingegaan op deze samenhangende begrippen.

Wanneer in deze scriptie gesproken wordt over krimp, wordt demografische krimp bedoeld. Op basis van bovenstaande begripsomschrijvingen wordt dit begrip als volgt gedefinieerd:

Demografische krimp is een structurele daling van het aantal inwoners en/of huishoudens in een bepaald gebied, maar omvat ook veranderingen in de bevolkingssamenstelling (naar leeftijd, etniciteit) en huishoudenssamenstelling (naar omvang, levensfase, inkomen), waarbij de samenstellende delen van de bevolking in omvang afnemen.

2.2.2 Krimp als context

In het rapport ‘Ruimte maken voor krimp’ (Stuurgroep Krimp, 2009) wordt krimp neergezet als een context. Krimp is niet per definitie een probleem, maar door een combinatie van factoren kunnen de gevolgen van krimp negatief uitpakken. Het rapport geeft als voorbeeld dat als krimp gepaard gaat met een economische neergang, de kwaliteit van de leefomgeving in het geding kan raken. Omgekeerd kunnen de gevolgen van krimp meevallen als er sprake is van economisch groei. Of krimp een probleem is, hangt volgens de onderzoekers daarnaast af van kwalitatieve aspecten (zoals inkomen, werkzaamheid, opleiding en leeftijdsopbouw) en de kenmerken van de bevolking.

Met name lokale, maar ook provinciale bestuurders hebben vaak moeite met het omgaan met bevolkingsdaling en vooral met het woord krimp. Derks (2009) beschrijft het rouwproces waar deze bestuurders doorheen moeten. De vier fases van dit proces zijn: negeren, verzet, acceptatie en ten slotte het actief oppakken van het onderwerp als kans. De toegenomen aandacht voor krimp maakt het acceptatieproces voor bestuurders gemakkelijker, waardoor eerder overgegaan kan worden op het maken van beleid op krimp. Krimp wordt niet langer puur als probleem gezien, maar het is een ontwikkeling die van invloed is op het te maken beleid. In het kader van deze scriptie betekent dat, dat de ingrepen die voorgesteld zullen worden, niet gericht zijn op het voorkomen of beperken van krimp, maar op het beperken van de negatieve gevolgen ervan.

2.3 Oorzaken van krimp en relevante begrippen

Zoals aangegeven in paragraaf 2.2.1, is krimp meer dan alleen bevolkingsdaling en gaat het ook om een veranderende samenstelling van de bevolking. In deze paragraaf wordt uitgelegd welke ontwikkelingen ten grondslag liggen aan deze veranderingen. Ook worden begrippen besproken die gerelateerd zijn aan demografische krimp.

2.3.1 Daling van de bevolking

De bevolkingsontwikkeling in een gebied wordt enerzijds bepaald door de natuurlijke bevolkingsontwikkelingen, het saldo van geboorten en sterfte, en anderzijds door het migratiesaldo.

Voor het aantal geboorten is het vruchtbaarheidscijfer van belang. Dit is het gemiddeld aantal kinderen per vrouw. Tussen 1960 en 1980 is het vruchtbaarheidscijfer gedaald van 3,1 tot 1,6 kinderen per vrouw, ver onder het vervangingsniveau van 2,1 kinderen per vrouw. Hierbij speelde met name de vrouwenemancipatie een rol. Steeds meer vrouwen gingen opleidingen volgen en gingen participeren op de arbeidsmarkt. Ook de komst en het grootschalig gebruik van de pil zorgde voor de sterke daling van het vruchtbaarheidscijfer. Inmiddels ligt het vruchtbaarheidscijfer in Nederland rond 1,7 à 1,8 kinderen per vrouw. De verwachting is dat dit cijfer de komende drie decennia stabiel blijft (Van Dam et al., 2007). Door de sterke vergrijzing die met name het gevolg is van de naoorlogse babyboomers die de 65-jarige leeftijd gaan bereiken, zal daarnaast het sterftcijfer sterk gaan toenemen.

De regionale economie is ook van invloed op de bevolkingsontwikkeling. Een hoge economische conjunctuur heeft (vertraagd) een positief effect op het vruchtbaarheidscijfer en op het migratiesaldo. Daarnaast heeft een gebrek aan werkgelegenheid een negatieve invloed op de migratie (Van Dam, et al., 2007). Uit landelijke gebieden trekken bovendien veel jongeren weg om een studie te gaan volgen of om te gaan werken, dit is een algemene trend. In regio's waar krimp voorkomt wordt deze beweging niet voldoende gecompenseerd door de vestiging van gezinnen (Louter et al., 2009).

2.3.2 Demografische ontwikkelingen die samenhangen met krimp

Naast deze oorzaken van krimp zijn er een aantal ontwikkelingen die met krimp samenhangen. Vaak worden deze ontwikkelingen in één adem genoemd met krimp. De relatie tussen krimp en deze ontwikkelingen is echter vaak niet eenduidig, soms versterken ze elkaar, soms is er een causaal verband de ene of de andere kant op en soms lijkt er een relatie te zijn, maar is die er in feite niet. In deze paragraaf worden de ontwikkelingen geïntroduceerd en wordt kort de relatie aangegeven met het onderwerp van deze scriptie: leefbaarheid in krimpgebieden. In latere hoofdstukken zal hier dieper op ingegaan worden.

Ontgroening

Ontgroening is de afname van het aandeel jongeren in de bevolking. Dit wordt veroorzaakt door enerzijds de afname van het vruchtbaarheidscijfer en anderzijds het wegtrekken van jongeren voor studie en werk en het wegtrekken van jonge gezinnen naar regio's met voldoende werkgelegenheid (Louter, et al., 2009). In krimpgebieden zal deze ontwikkeling naar verwachting sterker zijn dan in andere gebieden (De Jong en Van Duin, 2009).

Ontgroening is onder andere van belang voor de vraag naar voorzieningen door de kleiner wordende of wegtrekkende groepen. Minder kinderen vraagt om minder crèches, scholen en andere voorzieningen gericht op jongeren.

Vergrijzing en dubbele vergrijzing

Vergrijzing is de toename van het aandeel ouderen in de bevolking. De vergrijzing versnelt de komende jaren omdat de naoorlogse babyboomgeneratie de 65 jarige leeftijd gaat bereiken. Daarnaast leven mensen steeds langer waardoor deze groep ook groter wordt, dit wordt de dubbele vergrijzing genoemd. De vergrijzing neemt in krimpgebieden sneller toe door met name het wegtrekken van jongeren en jonge gezinnen (De Jong en Van Duin, 2009; Louter, et al., 2009). In sommige gebieden neemt niet alleen het relatieve aandeel maar ook het absolute aantal ouderen

toe. Deze ontwikkelingen zijn lokaal van belang, omdat de vraag naar bepaalde typen woningen of voorzieningen die op ouderen toegerust zijn ondanks de krimp wel een groter draagvlak krijgen.

Een ander mogelijk gevolg van vergrijzing is dat er meer actieve, relatief welvarende ouderen zijn. Dit kan van belang zijn bij het ontplooiën van initiatieven vanuit de bevolking (Van Wissen, 2010). Ook leidt vergrijzing tot een grotere, maar ook andere zorgvraag. Steeds meer ouderen willen tot op latere leeftijd op zichzelf wonen, wat betekent dat de vraag naar extramurale zorg stijgt. Ten slotte is de aanwezigheid van ouderen en middelbaren volgens de leefbaarometer een positieve indicator voor de leefbaarheid van een gebied (Leidelmeijer et al., 2008). De leefbaarometer komt in het volgende hoofdstuk uitgebreid aan bod.

Huishoudensverduunning

Huishoudensverduunning is de afname van het aantal personen per huishouden. Eén van de oorzaken hiervan is het afgenomen kindertal. De huishoudensverduunning als gevolg van een lager kindertal is al enige decennia aan de gang en het vruchtbaarheidscijfer lijkt gestagneerd op ongeveer 1,7 kinderen per vrouw. Ook het toegenomen aantal eenpersoonshuishoudens veroorzaakt de huishoudensverduunning. Dit wordt aan de ene kant ingegeven door het toegenomen aantal scheidingen en het uit elkaar gaan van samenwonende stellen. Een andere oorzaak is de sterfte van de levenspartner waardoor de achterblijvende een eenpersoonshuishouden gaat voeren (De Jong en Van Duin, 2009).

Bij een gelijkblijvend aantal huishoudens in een gebied leidt huishoudenverduunning tot bevolkingsdaling in dat gebied. Bij een daling van de bevolking kan huishoudensverduunning ervoor zorgen dat het aantal huishoudens in een gebied niet afneemt. Hierdoor hoeft bevolkingsdaling niet te leiden tot leegstand (De Jong en Van Duin, 2009). De vraag naar woningen zal echter wel veranderen: er is meer vraag naar andere typen woningen door de kleinere huishoudens en het toegenomen aantal eenpersoonshuishoudens.

Opleidings- en inkomensniveau

In bijna alle regio's die te maken krijgen met bevolkingskrimp ligt het inkomensniveau lager dan het nationaal gemiddelde (Louter, et al., 2009). In veel krimpgebieden zijn het met name de hoger opgeleiden die wegtrekken, zij vertrekken vaak vanwege de geringe mogelijkheden van werk op hoog niveau. Hoger opgeleiden zijn ook eerder dan lager opgeleiden bereid om te verhuizen voor werk (Van Dam, et al., 2006). Hierdoor blijven de mensen die zich het niet kunnen veroorloven om te vertrekken achter. Het gaat hierbij met name om ouderen en laagopgeleiden.

Dit heeft gevolgen voor het sociaal kapitaal in deze gebieden. Het wegtrekken van hoger opgeleiden kan gevolgen hebben voor de dynamiek van wijken en dorpen. Hoogopgeleiden kunnen met hun koopkracht en ondernemerszin het formele en informele voorzieningenniveau in de wijk positief beïnvloeden (Leidelmeijer, et al., 2008).

2.4 Krimp in Nederland

Op nationaal niveau wordt bevolkingskrimp in Nederland pas verwacht rond 2040 volgens prognoses van het CBS (De Jong en Van Duin, 2009). In de afgelopen 60 jaar zijn er wel gemeenten geweest die bevolkingskrimp hebben meegemaakt. Een aantal grote steden hebben door de suburbanisatie te maken gehad met krimp. Door aanpassingen in het woningbeleid, meer woningbouw aan de rand

van de steden, is deze krimp gekeerd en groeien de vier grote steden weer. Ook op het platteland zijn er gemeenten geweest die te maken hebben gehad met bevolkingskrimp, met name ingegeven door de trek van plattelandsgemeenten naar de stad.

Bevolkingskrimp is dus geenszins een nieuw verschijnsel. Toch is de laatste jaren in de media en bij overheden de aandacht voor krimp sterk toegenomen (Derks, 2009). Het bezoek van toenmalig minister van Wonen, wijken en integratie Eberhard van der Laan aan Parkstad Limburg in 2009 heeft krimp ook op de nationale politieke agenda gezet. Deze toegenomen aandacht voor krimp wordt mede veroorzaakt door de verwachting dat de demografische krimp op regionale schaal plaats gaat vinden in plaats van bij individuele gemeenten (Derks, 2009; Rob en Rfv, 2008). Daarnaast is ook het tempo en de omvang van krimp groter dan in het verleden. Volgens de laatste regionale prognose van het CBS krijgt tot 2040 circa de helft van de gemeenten te maken met krimp. Iets meer dan een kwart van de gemeenten te maken met een daling van het aantal inwoners van meer dan 2,5 procent (De Jong en Van Duin, 2009).

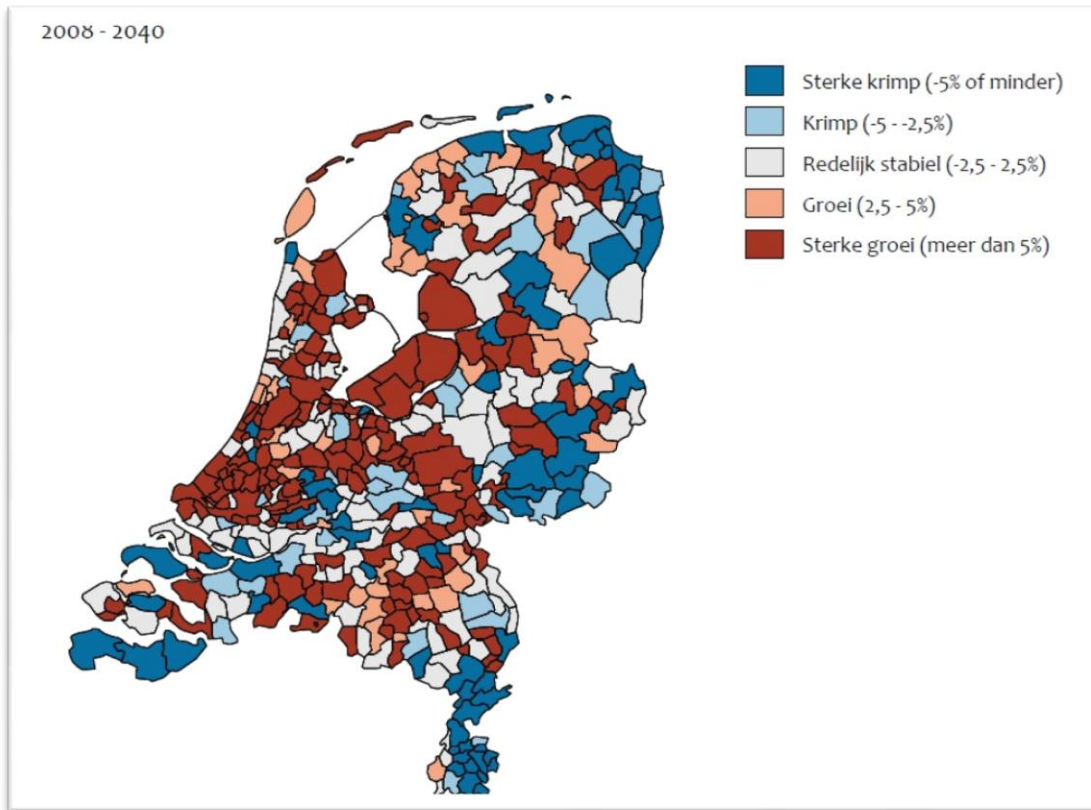
De krimp concentreert zich rond de perifere gebieden in Nederland (zie figuur 2-1). Nu al hebben het zuiden van Limburg, het zuiden van Zeeland en het noordoosten van Groningen te maken met bevolkingskrimp. De krimp zal zich in de gebieden voort blijven zetten de komende decennia. Ook de Achterhoek, delen van Twente, het noorden van Friesland en het westen van Friesland krijgen de komende jaren te maken met krimp. Dat het met name de perifere regio's zijn die met sterke krimp te maken hebben en krijgen, komt doordat deze gebieden sterker vergrijsd zijn, waardoor de sterfte hoger is dan het aantal geboortes. Daarbij trekken juist uit deze regio's veel jongeren weg naar steden, omdat er in steden meer mogelijkheden zijn voor opleiding, werk en vertier. Limburg heeft daarnaast ook te maken met mensen die verhuizen naar de omliggende landen waar de huizen goedkoper zijn, zij blijven veelal wel in Nederland werken. Tot 2040 krijgen Parkstad Limburg en Noordoost-Groningen te maken met een daling van het aantal inwoners van 15 procent, Zeeuws-Vlaanderen met 10 procent en de Achterhoek met 5 procent (De Jong en Van Duin, 2009).

Krimp kan een aantal mogelijke gevolgen hebben. In de eerste plaats kan het gevolgen hebben op de woningmarkt. Het huishoudental wordt gemiddeld kleiner en heeft daardoor gevolgen voor de kwalitatieve vraag naar woningen. De vraag naar een bepaald type woning kan dan afnemen. Zolang het aantal huishoudens nog stijgt en de woningmarkt gespannen is zal dit niet leiden tot leegstand van deze woningen. Pas wanneer het aantal huishoudens afneemt wordt krimp zichtbaar op de woningmarkt. Dit kan leiden tot een meer ontspannen woningmarkt en tot leegstand met als gevolg langere verkooptijden van woningen en dalende huizenprijzen (Verwest en Van Dam, 2010).

Ook is een relatie tussen krimp en de regionale economie. Deze relatie is echter minder eenduidig dan de relatie tussen krimp en de woningmarkt. Veranderingen in de regionale economie kunnen zowel een gevolg als oorzaak van krimp zijn. Daarnaast spelen er nog andere factoren een rol zoals veranderd consumenten- en producentengedrag zoals schaalvergroting en welvaartsontwikkeling. Door krimp kan de afzetmarkt verkleind worden. Dit kan gevolgen hebben voor het aantal (commerciële) voorzieningen. Het effect hiervan wordt besproken in paragraaf 4.2.1. Ook heeft het gevolgen voor de arbeidsmarkt. Door het kleiner worden van de bevolking en de vergrijzing neemt de beroepsbevolking af. Voor bedrijven wordt het hierdoor moeilijker om werknemers te vinden. De daling van de beroepsbevolking is sterker in krimpregio's, omdat de beroepsbevolking hier al enkele

jaren aan het afnemen is. Een daling van de beroepsbevolking kan leiden tot een dalende werkloosheid. Dit hoeft echter niet het geval te zijn als gevolg van het niet goed aansluiten van de arbeidsvraag op het arbeidsaanbod (Verwest en Van Dam, 2010).

Figuur 2-1 Bevolkingsontwikkeling per gemeente

Bron: (De Jong en Van Duin, 2009)

In figuur 2-1 zijn er naast de vier genoemde regio's nog een aantal gemeenten te zien die te maken krijgen met krimp. In de krimpgemeenten in het centrale deel van Nederland komt de krimp met name door de trek naar de omliggende steden. De bevolking in de regio als geheel daalt daar niet. De krimp is in die gemeenten ook niet structureel er vindt wel een daling van het aantal inwoners plaats de komende 15 jaar, maar deze zet niet door tot 2040. De regio's die over de hele periode tot 2040 te maken hebben met een structurele krimp zijn de vier eerder genoemde regio's: Zeeuws-Vlaanderen, Noordoost-Groningen, Zuid-Limburg en de Achterhoek en Twente (De Jong en Van Duin, 2009).

3 Leefbaarheid

3.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk is het begrip krimp nader onderzocht. In dit hoofdstuk komt het begrip leefbaarheid aan de orde. Allereerst zal het begrip omschreven worden in paragraaf 3.2. Er zal bovendien ingegaan worden op de relatie tussen leefomgeving en de beleving daarvan in het kader van de leefbaarheid. Vervolgens worden twee modellen besproken die het begrip verder operationaliseren: de leefbaarometer van VROM (paragraaf 3.3) en het leefbaarheidsmodel van Boomars & Hidding, (1999, uit: (Hidding, 2006)) (paragraaf 3.4).

Het begrip operationaliseren kan op verschillende manieren worden uitgelegd. In de eerste plaats kan operationaliseren betekenen: meetbaar maken. Om een begrip als leefbaarheid meetbaar te maken, moet het begrip gedefinieerd worden, moeten er indicatoren van leefbaarheid en een meetmethode worden vastgesteld. De leefbaarometer is een voorbeeld van hoe het begrip leefbaarheid op deze manier is geoperationaliseerd. Uit onderzoek is een groot aantal indicatoren voor leefbaarheid naar voren gekomen in de vorm van omgevingscondities. In dit hoofdstuk worden deze omgevingscondities benoemd. In hoofdstuk 4 zullen de voor krimp relevante omgevingscondities uitgebreid worden besproken.

Hidding et al. (2002) geven aan dat in de ruimtelijke ordening operationaliseren niet per se hoeft te betekenen meetbaar maken. De benadering die zij aanhouden is dat bij het operationaliseren van leefbaarheid de aspecten van leefbaarheid hanteerbaar en bespreekbaar moeten worden gemaakt. Het leefbaarheidsmodel is hier een voorbeeld van. Het leefbaarheidsmodel richt zich op het analyseren en evalueren van de effecten van beleid op de leefbaarheid. In hoofdstuk 0 wordt het leefbaarheidsmodel ingezet bij het analyseren van de cases.

In paragraaf 3.5 wordt ten slotte aangegeven wat, op basis van de beschreven modellen, leefbaarheid nou precies is in het kader van het onderwerp van deze scriptie: het verbeteren van leefbaarheid in krimpgebieden. In het volgende hoofdstuk worden de begrippen krimp en leefbaarheid samengebracht.

3.2 Het begrip leefbaarheid

In de literatuur wordt geen eenduidige definitie van het begrip leefbaarheid gegeven. De betekenis van het begrip moet vaak blijken uit de context waarin leefbaarheid meetbaar gemaakt is. Leidelmeijer en van Kamp (2003) hebben een overzicht gemaakt van verschillende definities van het begrip leefbaarheid en daaraan verwante begrippen als 'quality of life' en omgevingskwaliteit. In Bijlage I is dit overzicht opgenomen.

In de leefbaarometer van het Ministerie van VROM (paragraaf 3.3) wordt de volgende definitie gehanteerd: *"Leefbaarheid is de mate waarin de leefomgeving aansluit bij de voorwaarden en behoeften die er door de mens aan worden gesteld."* (Leidelmeijer, et al., 2008). Boomars en Hidding, die het leefbaarheidsmodel (paragraaf 3.4) ontwikkelden, definiëren leefbaarheid als: *"de mate waarin de sociale en fysieke leefomgeving aan de normen en waarden van de bewoners en/of gebruikers van het landelijk gebied voldoet."* (Boomars & Hidding, 1999, uit: (Hidding, 2006)).

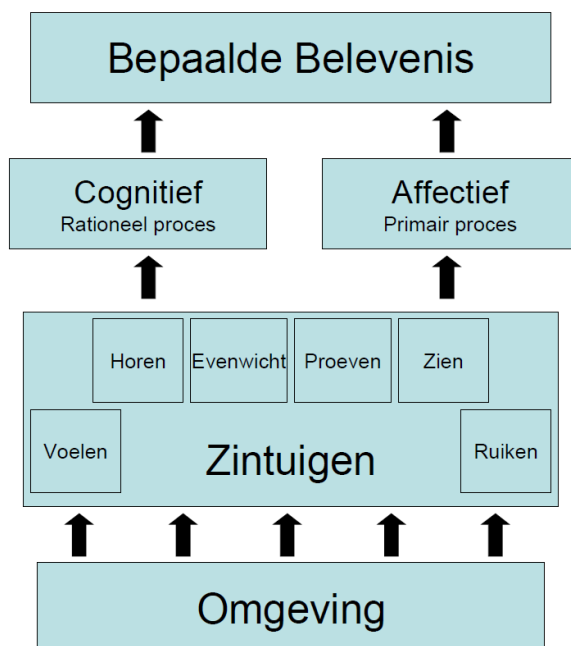
De overeenkomst tussen de verschillende omschrijvingen van het begrip is dat het gaat om de relatie tussen de leefomgeving en de mens. Leidelmeijer et al. (2008, p. 12) zeggen het als volgt: *“Leefbaarheid heeft betrekking op de omgeving en hanteert daarvoor het perspectief van de mens.”* Het object is de leefomgeving en het is de mens die daar betekenis aan geeft. Er zit dus een objectieve component aan (de materiële en immateriële omstandigheden waarin mensen zich bevinden) en een sociale component (Thorborg et al., 2006). Leefbaarheid gaat over de beleving van mensen van hun leefomgeving. Dit maakt zowel beleving als leefomgeving belangrijke onderdelen van het begrip leefbaarheid.

3.2.1 Relatie tussen beleving en leefomgeving

Over de relatie tussen de leefomgeving en de beleving ervan heeft Menno van Dijk in zijn scriptie ‘Water, bron van kansen’ (Van Dijk, 2009) over de invloed van water op de leefbaarheid in stedelijke gebieden geschreven. Hij haalt daarbij aan dat de mens de leefomgeving op twee manieren kan beleven. De eerste is door middel van emotionele of affectieve beleving, dit is een primair proces en gaat over gevoelens zoals angst. Aan de andere kan de beleving plaatsvinden via een cognitief proces. Volgens Knox en Marston (2003) wordt dit proces bepaald door: *“the nature and degree of people’s values, feelings, beliefs and perceptions about locations, districts and regions.”* (Knox en Marston, 2003, p. 40). Verder stellen zij dat cognitie veranderlijk is als gevolg van veranderende informatie en perceptie.

In een figuur (figuur 3-1) ziet dit er als volgt uit:

Figuur 3-1 Belevingsproces

Bron: (Van Dijk, 2009, p. 27)

Wanneer er gestreefd wordt naar een verbetering van de leefbaarheid, kunnen ingrepen zich richten op het verbeteren van de leefomgeving, het veranderen van het cognitieve proces of op een combinatie van beide. Uit het leefbaarheidsmodel blijkt dat toe-eigeningswaarde een criterium is voor leefbaarheid. Dit is te plaatsen onder het cognitieve proces. Omdat iets eigen is wordt er meer

waarde aan gehecht. Een andere ingreep in het cognitieve proces is die van informatievoorziening. Door de aanwezigheid van kennis wordt de beleving ook beïnvloed. Zoals de heer Huygen dit in één van de eerste colleges van de bachelor Sociale geografie en planologie al zei: "als een sociaal geograaf vanaf een bankje uitkijkt op een landschap dan is hij bezig met wetenschap, een ander persoon zit gewoon uit te rusten."¹ Een ander voorbeeld is dat iemand met kennis van architectuur anders naar een gebouw kijkt dan iemand die deze kennis niet heeft.

De leefomgeving is dus de input die verwerkt wordt tot een bepaalde beleving. Hoe de leefomgeving wordt beoordeeld, hangt af van het cognitieve en het affectieve proces dat voor iedereen anders kan zijn. Zowel de leefomgeving als de beleving hebben dus invloed op de leefbaarheid.

3.3 De leefbaarometer

In deze paragraaf wordt de leefbaarometer besproken. Daarbij wordt er ingegaan op een aantal discussies, dat van belang is voor het bepalen van het begrip leefomgeving en de beleving daarvan. Vervolgens worden de significante omgevingscondities, indicatoren, benoemd die gebruikt worden in de leefbaarometer om de leefbaarheid te bepalen. Daarna worden er enkele kritische opmerkingen gemaakt over de leefbaarometer. De paragraaf leefbaarometer wordt afgesloten een subparagraaf over het gebruik van de leefbaarometer.

3.3.1 De achtergrond van de leefbaarometer

De leefbaarometer is een instrument van het Ministerie van VROM dat leefbaarheid probeert te operationaliseren (meetbaar maken). Als een begrip geoperationaliseerd wordt is van belang dat het begrip gedefinieerd wordt, er kenmerken of indicatoren worden vastgesteld en dat de meetmethode wordt vastgesteld. De definitie van het begrip is in de vorige paragraaf behandeld. Deze paragraaf richt zich op de indicatoren die worden gebruikt bij het meten van de leefbaarheid. Aan de hand van onderzoeken die zijn gedaan naar de ontwikkeling van de leefbaarometer wordt er gekeken naar de indicatoren die volgens dit model invloed hebben op de leefbaarheid.

De leefbaarometer is ontstaan uit het combineren van twee conceptinstrumenten: de APK voor wijken en het Early Warning systeem. De achtergrond hiervan is dat er een vraag was naar een instrument dat het op een kleinschalig ruimtelijk niveau mogelijk zou maken om vroegtijdig te kunnen signaleren of en welke problemen op fysiek en sociaal niveau speelden (Leidelmeijer, et al., 2008).

Volgens het rapport Leefbaarheid van het Ministerie van VROM (Leidelmeijer, et al., 2008) heeft de leefbaarometer het volgende doel:

De leefbaarometer biedt inzicht in de leefbaarheids situatie in alle wijken en buurten in Nederland. Ook kunnen met behulp van de leefbaarometer de leefbaarheidsontwikkelingen in de tijd worden gevolgd. Daarnaast is het mogelijk om voor een buurt of wijk, die met leefbaarheidsproblemen te kampen heeft, te bekijken

---

¹ Of woorden van die strekking.

of de problemen zich vooral manifesteren op sociaal of fysiek gebied of dat het juist met (on)veiligheid te maken heeft.

In de vorige paragraaf werd gesteld dat zowel de leefomgeving als de beleving daarvan belangrijke componenten zijn van het begrip leefbaarheid. De leefbaarometer kijkt ook naar deze beide componenten. In het kader van de ontwikkeling van de leefbaarometer hebben Leidelmeijer en van Kamp (2003) een aantal perspectieven onderzocht die van belang zijn bij het begrip leefbaarheid. Zij geven daarbij vijf kerndiscussies aan die van invloed zijn op het perspectief waarmee er naar de leefomgeving kan worden gekeken in het kader van de leefbaarheid. Het gaat om het domein, het schaalniveau, het type indicator, causaliteit en context. Deze kerndiscussies worden in de volgende twee subparagrafen besproken.

3.3.2 Leefomgeving

In het kader van de leefbaarometer zijn er zijn onderzoeken gedaan die zich onder andere richtten op de vraag welke indicatoren de leefbaarheid van een wijk bepalen. Er wordt dan naar de leefomgeving, de objectieve component, gekeken. De leefbaarometer onderscheidt drie hoofdkenmerken van de leefomgeving: fysieke kenmerken, sociale kenmerken en veiligheid en overlast. Bij de fysieke factoren gaat het om de aard van de bebouwing, winkelveorzieningen, bedrijvigheid en functiemenging, recreatie en groen, bereikbaarheid en woningprijzen. De sociale factoren die zijn gebruikt zijn de samenstelling van de bevolking en de sociale interactie. Bij de overlastkenmerken gaat het om verloedering van de woonomgeving, overlast door buurtbewoners en criminaliteit en veiligheid (Ministerie van VROM, 2004a).

Voor het in kaart brengen van de leefomgeving wordt niet alleen naar deze drie hoofdkenmerken gekeken. Zoals eerder aangegeven hebben Leidelmeijer en van Kamp (2003) een aantal perspectieven onderzocht die van belang zijn bij het begrip leefbaarheid en daarbij een vijftal kerndiscussies benoemd. De kerndiscussies die betrekking hebben op het domein en het schaalniveau zijn relevant in het kader van de beschrijving van de leefomgeving. Deze onderwerpen worden hier nader toegelicht.

Domein

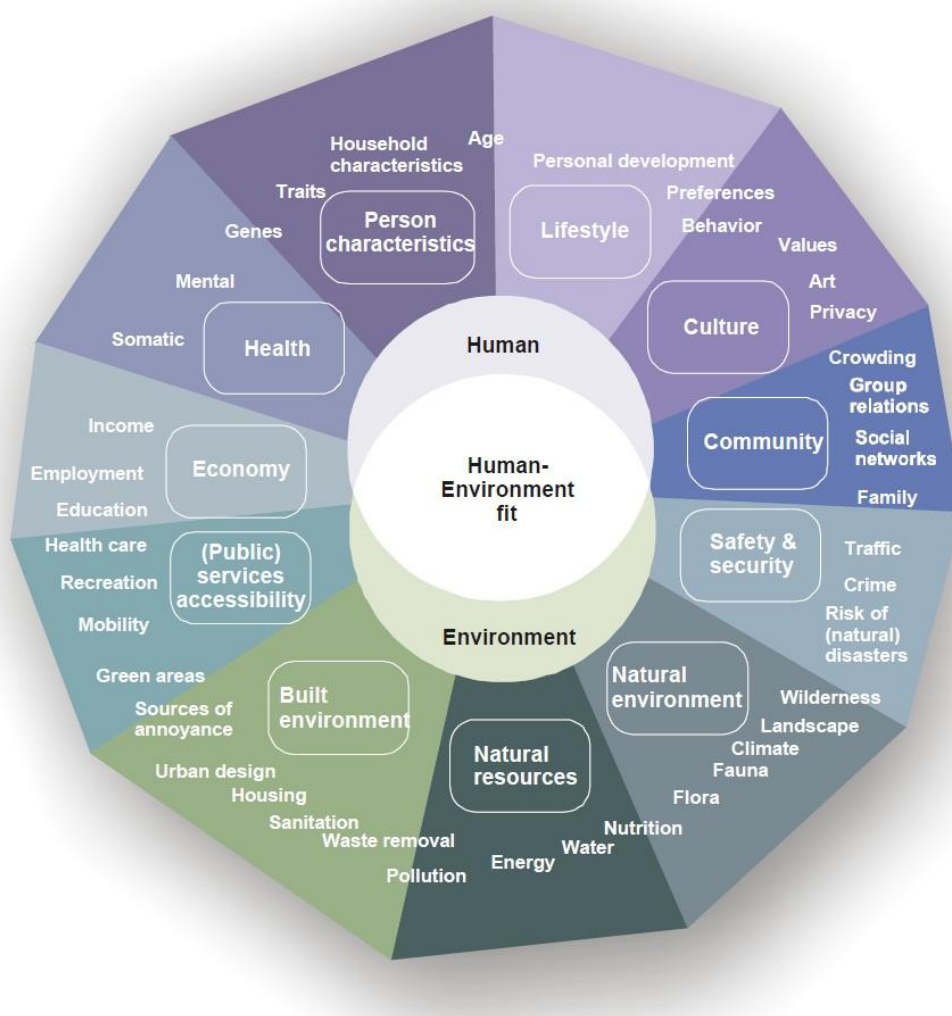
Uitgaande van de eerder genoemde omschrijving van leefbaarheid -“*Leefbaarheid heeft betrekking op de omgeving en hanteert daarvoor het perspectief van de mens,*” (Leidelmeijer, et al., 2008, p. 12) kan er een verdeling gemaakt worden in het object, de leefomgeving en het subject, de mens. Bij de mens gaat het om dingen als: “genen, persoon(lijkheid)skenmerken, gedrag, gewoonten, gezondheid, leefstijl, financiële mogelijkheden, motieven, voorkeuren, ervaringen, enzovoort.”. Bij de leefomgeving gaat het om zaken als: “de natuurlijke omgeving, natuurlijke hulpbronnen, de gebouwde omgeving, voorzieningen (zoals gezondheidszorg), de sociale omgeving, de economische omgeving, cultuur, bereikbaarheid, enzovoort.” (Leidelmeijer en Van Kamp, 2003).

Volgens Thorborg, et al. (2006) kunnen al deze aspecten opgedeeld worden in twee hoofddomeinen, het fysieke en het sociale domein. Waarbij niet gezegd wordt dat alle aspecten precies binnen één van deze domeinen moeten vallen. Zo werken economische aspecten op beide domeinen. Bij het sociale domein bijvoorbeeld op de inkomens en het werkloosheidscijfer en in het fysieke domein bijvoorbeeld op de waarde van vastgoed. Leidelmeijer et al. (2008) hebben naast de fysieke en

sociale hoofddomeinen ook veiligheid en overlast als apart hoofddomein opgenomen. Deze laatste zouden ook beschouwd kunnen worden als randvoorwaarden van leefbaarheid.

Het aantal domeinen en aspecten is wellicht onuitputtelijk. (Leidelmeijer en Van Kamp, 2003). Leidelmeijer, et al (2008) onderschrijven het uitgangspunt van Mitchel (2000 uit: (Leidelmeijer, et al., 2008, p. 19)) dat: *“...in beginsel alle attributen van de omgeving – of ze nu natuurlijk zijn of door de mens gemaakt, of ze nu tastbaar zijn of gaan over sociale interactie of cultuur – en alle kenmerken van mensen van invloed zijn op de mate waarin mens en omgeving bij elkaar passen.”* Om een toch een indicatie te geven van de domeinen en aspecten die met leefbaarheid te maken hebben is een figuur opgenomen uit Leidelmeijer en van Kamp (2003) (zie figuur 3-2).

Figuur 3-2 Domeinen van leefbaarheid en environmental 'quality of life'

Bron: (Leidelmeijer en Van Kamp, 2003, p. 63)

In deze figuur zijn de aan de mens gerelateerde domeinen bovenin de figuur weergegeven, de fysieke domeinen en aspecten zijn onderin de figuur weergegeven. Aan weerszijden van de figuur staan de domeinen en aspecten die geduid kunnen worden als sociaal en cultureel (Leidelmeijer en Van Kamp, 2003).

Over welke indicatoren gebruikt moeten worden, geven Leidelmeijer en van Kamp (2003) aan dat hier geen algemeen geldende theorie over is. Van belang is dat er: “... een breedheid aan relevante aspecten beschouwd moet worden.” (Leidelmeijer en Van Kamp, 2003, p. 64).

Niet alleen over het feit dat veel aspecten een rol spelen bij de leefbaarheid, is er ook overeenstemming in de literatuur over het belang van de relatie tussen de fysieke en de sociale aspecten. In het rapport van het Milieu- en Natuurplanbureau (Thorborg, et al., 2006, p. 12) worden enkele voorbeelden gegeven van hoe fysieke en sociale domeinen en aspecten elkaar kunnen beïnvloeden:

- *“sociale fenomenen met een fysieke neerslag (zwerfafval wordt veroorzaakt door mensen maar wordt zichtbaar als een fysiek fenomeen);*
- *fysieke omstandigheden die (mede) leiden tot sociale verschijnselen (drugsoverlast in onoverzichtelijke gebieden, samenscholende jongeren in het winkelcentrum, enzovoort);*
- *verschijnselen met een sociale betekenis en een fysieke verschijningsvorm (voorzieningen);*
- *verschijnselen die zowel in sociale als fysieke aspecten tot uiting komen (economie, welvaart).”*

Samenvattend is het bij het in kaart brengen van de leefomgeving van belang om te kijken naar een groot aantal domeinen, maar ook naar de relatie tussen die domeinen.

Het schaalniveau

Voor leefbaarheid is het logisch dat het schaalniveau geografisch wordt gedefinieerd. Het gaat immers om de beleving van de leefomgeving. Het bepalen van het niveau is minder eenvoudig. De schaalniveaus die vaak worden gebruikt zijn die van een buurt, wijk, stad of regio. In de leefbaarometer is het mogelijk om de leefbaarheid op het schaalniveau van de vier cijfers en twee letters van de postcode te laten zien (6ppc-gebieden). Het niveau van een land is bijna nooit het schaalniveau waarop leefbaarheid wordt onderzocht. Leidelmeijer en van Kamp (2003) geven aan dat relevantie de beperking is voor het schaalniveau. Voor een buurt of wijk is de leefbaarheid van een land als geheel bijvoorbeeld minder interessant

Een andere moeilijkheid in het bepalen van het geografische schaalniveau is dat verschillende aspecten die te maken hebben met leefomgeving zich op verschillende schaalniveaus kunnen afspelen. De kwaliteit van de woonomgeving speelt zich bijvoorbeeld op een laag schaalniveau af. Terwijl het geografische schaalniveau van de arbeidsmarkt veel groter is. Beide zijn belangrijk voor het oordeel over leefbaarheid maar spelen zich af op een ander schaalniveau.

Een derde moeilijkheid in het definiëren van het schaalniveau ontstaat wanneer mensen gevraagd wordt naar de leefbaarheid van hun leefomgeving. Het gebied dat betrokken wordt bij de leefomgeving blijkt niet voor iedereen gelijk. Daarbij komt dat door veranderingen in bijvoorbeeld automobilititeit en algemene schaalvergrotingen de afstand van verplaatsingen en daarmee de leefomgeving aan verandering onderhevig is (Thissen, 2007; Thorborg, et al., 2006).

Een laatste opmerking die gemaakt wordt door Leidelmeijer en van Kamp (2003) gaat over de koppeling tussen schaalniveaus. Door het begrip duurzaamheid te betrekken bij de leefomgeving worden deze koppelingen zichtbaar. Beslissingen die worden genomen op het niveau van het huishouden kunnen effecten hebben op hogere schaalniveaus. Dit kan vergeleken worden met het criterium toekomstwaarde bij het leefbaarheidsmodel dat in paragraaf 3.4 behandeld wordt.

Wanneer het gaat over de leefbaarheid, moet er dus worden bekeken welk schaalniveau van belang is. Als het bijvoorbeeld gaat over de fysieke kwaliteit van de straat is er sprake van een ander schaalniveau dan wanneer het gaat over de voorzieningen.

3.3.3 De leefomgeving en de beleving ervan

Zowel de leefomgeving als de beleving daarvan zijn belangrijke componenten van het begrip leefbaarheid. Uit de kerndiscussies van Leidelmeijer en Van Kamp (2003) komen drie onderwerpen naar voren die te maken hebben met deze relatie. In deze paragraaf worden die onderwerpen besproken.

Type indicator objectief/subjectief

De derde kerndiscussie, het type indicator, gaat in op het verschil en de relatie tussen en het belang van zowel objectieve kenmerken als waarderings (subjectieve indicatoren) daarvan bij het in kaart brengen van de leefbaarheid. Leidelmeijer, et al. (2008, p. 23) geven de redenen om objectieve en subjectieve indicatoren te gebruiken als volgt weer:

“Redenen om ‘subjectieve’ indicatoren te gebruiken zijn:

- *Deze indicatoren zijn noodzakelijk om inzicht te krijgen in het welzijn en de tevredenheid van mensen zelf;*
- *Deze indicatoren bieden de mogelijkheid om inzicht te krijgen in wat mensen belangrijk vinden;*
- *Het gebruik van deze indicatoren kan op zichzelf een bijdrage leveren aan de betrokkenheid van mensen bij hun omgeving en het vergroten van draagvlak voor beleid.*

Redenen om ‘objectieve’ indicatoren te gebruiken zijn:

- *Deze indicatoren zijn noodzakelijk als niet waarneembare en/of waardeerbare omgevingsaspecten een rol spelen;*
- *Deze indicatoren (de omgevingscondities) bieden in tegenstelling tot ‘subjectieve’ indicatoren aanknopingspunten voor beleid;*
- *Deze indicatoren zijn mogelijk relevant om oordelen van mensen te valideren.”*

In veel literatuur wordt met ‘objectief’ de kenmerken van de fysieke leefomgeving bedoeld en met subjectief de beleving van mensen over die fysieke kenmerken. Objectief en subjectief kunnen ook gebruikt worden om het verschil aan te geven in de kwaliteit van gegevens die gebruikt worden. Objectief zijn bijvoorbeeld registratiebestanden en subjectief zijn enquêtes. De objectieve kenmerken kunnen echter subjectief gekozen zijn en oordelen van mensen kunnen op objectieve wijze in kaart worden gebracht (Leidelmeijer, et al., 2008).

In het kader van de leefbaarometer worden omgevingscondities gebruikt waarbij geen normatieve waarden worden gegeven door de onderzoekers of beleidsmakers. De indicatoren die gebruikt worden komen voort uit onderzoek naar wat bewoners belangrijk vinden. Dat wat door bewoners belangrijk wordt gevonden kan tot uiting komen door de zogenaamde 'stated preferences', het oordeel van bewoners wanneer er naar gevraagd wordt, en zogenaamde 'revealed preferences', de gebleken voorkeuren, die samenkomen in de prijs van woningen in de wijk). Op deze 'stated' en 'revealed preferences' wordt verder ingegaan in paragraaf 3.3.4.

Causaliteit

Leidelmeijer et al. (2008) geven aan dat het vaststellen van causaliteit, oorzaak-gevolg relaties erg lastig is. In de eerste plaats komt dit omdat mens en omgeving elkaar wederzijds beïnvloeden. Mensen gaan bijvoorbeeld wonen op plekken die goed bij hun wensen passen. Vervolgens gaan mensen de omgeving aanpassen zodat deze nog beter bij hun wensen past.

Een andere moeilijkheid komt voort uit het feit dat er niet veel directe relaties zijn aan te wijzen. Leidelmeijer et al. (2008) geven aan dat zelfs wanneer relaties direct lijken, deze nog niet waar hoeven te zijn. Als voorbeeld geven ze dat mensen aangaven gestoord te worden in hun slaap als gevolg van vliegtuigbewegingen, terwijl er geen vliegbewegingen plaatsvonden. Dit geeft aan dat enkel afgaan op percepties van mensen niet wenselijk is.

In het rapport 'Leefbaarheid van Wijken' (Ministerie van VROM, 2004a) wordt een ander voorbeeld gegeven van de moeilijkheid om oorzaak-gevolg relaties weer te geven. In het rapport wordt aangegeven dat een bewoner een negatief oordeel kan geven over de winkelveorzieningen in de buurt, en dit tegelijkertijd minder belangrijk kan vinden dan de andere aspecten van de omgeving. Het negatieve oordeel van het aantal winkelveorzieningen zal hierdoor minder grote invloed hebben op het totaaloordeel van de leefbaarheid (Van Dam, et al., 2006).

Deze discussie maakt duidelijk dat de relatie tussen mens en omgeving niet altijd eenduidig vast te stellen is. Het is lang niet altijd duidelijk wat oorzaak en wat gevolg is. Dit maakt het lastig om beleid te maken voor het verbeteren van de leefbaarheid.

Context

Van belang voor leefbaarheid zijn ook plaats en tijd. De vergrote automobiliteit en ook de algemene schaalvergroting van de economie heeft ervoor gezorgd dat in sommige dorpen het aantal voorzieningen is afgenomen. Ook de beleving van veel mensen over het belang van de voorzieningen in een dorp is veranderd. Dit geldt niet voor alle dorpen en ook niet voor alle inwoners van een dorp. Het geeft wel aan dat er verschillen in plaats en tijd zijn met betrekking tot wat leefbaarheid is.

Leefbaarheid wordt bovendien in grote mate bepaald door cultuur, levensfasen of leefstijlen. Niet iedere plek is voor de één even leefbaar als voor de ander. Veel kenmerken hebben geen universeel belang voor leefbaarheid. De kenmerken die dat wel hebben zijn kenmerken die voorzien in de basale behoeften van de mens. Leidelmeijer en van Kamp (2003) geven hierbij aan dat het dan gaat om zaken als de mogelijkheid en middelen om in het levensonderhoud te voorzien, gezondheid, veiligheid en onderdak. De meeste kenmerken zijn subjectiever van aard en hebben voor de ene persoon of groep meer waarde dan voor de andere.

Het is dan ook belangrijk om goed te kijken naar de context bij het ontwerpen van maatregelen ter verbetering van de leefbaarheid van een gebied.

3.3.4 Uitkomsten: indicatoren

Met inachtneming van bovenstaande discussies hebben de auteurs van de leefbaarometer 58 indicatoren voor leefbaarheid onderscheiden (zie Bijlage II), (Leidelmeijer, et al., 2008). Deze indicatoren zijn tot stand gekomen door mensen ernaar te vragen ('stated preferences') en door ze af te leiden uit het gedrag ('revealed preferences'). Dit gedrag bestaat deels uit het woongedrag (bijvoorbeeld verhuizingen) maar met name uit de ontwikkeling van de huizenprijzen². Bij het onderzoek naar de 'stated preferences' wordt gebruik gemaakt van verschillende bestaande enquêtes. Er wordt daarbij gevraagd naar de tevredenheid over verschillende aspecten van de leefomgeving. Zowel bij de 'stated preferences' als bij de 'revealed preferences' is er geanalyseerd welke omgevingsfactoren een significante bijdragen leveren aan het oordeel over de leefbaarheid. Deze tweesporenaanpak is gebruikt om mogelijke verschillen aan te geven tussen het gegeven oordeel van bewoners en het feitelijke gedrag. De uitkomsten hiervan staan in figuur 3-3.

In het onderzoek ter ontwikkeling van de leefbaarometer wordt geconcludeerd dat met beide sporen, de 'revealed preferences' en de 'stated preferences', de leefbaarheid in grote mate voorspeld kan worden. Leidelmeijer et al. (2008, p. 97) concluderen zelf:

“Op basis van deze empirische uitkomsten lijken het subjectieve spoor en het objectieve spoor dus minder van elkaar te verschillen dan wel eens gedacht wordt. (Leefbaarheids-) beleving en (woon-)gedrag van de bewoners van een wijk blijken in belangrijke mate met elkaar te corresponderen en grotendeels afhankelijk te zijn van dezelfde omgevingskenmerken. Als die omgevingskenmerken ongunstig zijn, zijn mensen ontevreden over hun woonomgeving (beleving) wat er uiteindelijk toe leidt dat ze weg willen (beleving en 'latent' gedrag) of daadwerkelijk weggaan (gedrag) uit de wijk. Bovendien zijn er weinig mensen van buiten de wijk die in een dergelijke wijk willen wonen ('vermeden' gedrag).”

De beleving van mensen over de leefomgeving kan volgens de ontwikkelaars van de leefbaarometer vrij goed voorspeld worden aan de hand van omgevingsfactoren. Andersom kan geconcludeerd worden dat wanneer mensen wordt gevraagd naar hun beleving, dit een relatief goede voorspeller is van gedrag. Dat kan handig zijn bij het ontwikkelen van nieuw beleid, bijvoorbeeld in geval van krimp.

De onderstaande figuur 3-3 laat de omgevingsfactoren zien die een significante bijdrage leveren aan de verklaring van leefbaarheid. De indicatoren die van belang zijn in de relatie tussen krimp en leefbaarheid worden in het volgende hoofdstuk beschreven.

---

² Voor meer informatie over de prijsmethode verwijs ik naar: (Leidelmeijer, et al., 2008, pp. 33 -37).

Figuur 3-3 Gestileerde uitkomsten uit de modelschattingen

Significante Omgevingscondities	Lijn 1: Beleving (oordelen van bewoners)	Lijn 2: Gedrag (woon-gedrag van bewoners)
VEILIGHEID EN OVERLAST		
Overlast	Sterk negatief	Sterk negatief
Misdrijven – vernieling	Sterk negatief	Licht negatief
Misdrijven - verstoring openbare orde	Licht negatief	
Misdrijven - diefstal uit auto's		Licht negatief
Misdrijven – geweld		Sterk negatief
SOCIAAL		
<u>SOCIAALECONOMISCH</u>		
Werkloosheid	Sterk negatief	Sterk negatief
Inkomen	Sterk positief	
Opleiding		Licht positief
Eigenaar-bewoners	Licht positief	
<u>SOCIAAL-CULTUREEL</u>		
Etniciteit	Sterk negatief	Sterk negatief
(Homogeniteit) gezinnen met kinderen	Licht positief	Licht positief
Eenpersoonshuishoudens		Gemiddeld positief
Jongeren	Licht negatief	
Ouderen/middelbaren	Sterk positief	Gemiddeld positief
<u>SOCIALE COHESIE</u>		
Mutatiegraad	Licht negatief	
FYSIEK		
<u>RUIJTE, GROEN EN WATER</u>		
Hoge dichtheid (Nabijheid) van groen en natuur ³	Gemiddeld negatief Gemiddeld negatief (in vroeg naoorlogse wijken)	Sterk positief
Nabijheid kust		Gemiddeld positief
Water	Licht positief	Licht positief
<u>PUBLIEKE RUJITE</u>		
Geluidsbelasting sloop van woningen	Licht negatief Licht negatief	Licht negatief
<u>VOORZIENINGEN</u>		
Winkels	Gemiddeld positief	Gemiddeld positief
Bankfiliaal	Gemiddeld positief	
<u>WONINGVOORRAAD</u>		
Statuswoningen (vrijstaand en twee-onder-een-kap, suburbaan; grachtenpanden en herenhuizen stedelijk)	Gemiddeld positief	Gemiddeld positief
Hoogbouw/etagewoningen		gemiddeld negatief
Goedkope/sociale huur	Licht negatief ⁴	Sterk negatief
(Vroeg-)naoorlogse bouw	Licht negatief	Licht negatief

³ De modellen lijken bij deze omgevingsconditie met elkaar in tegenspraak (negatief in het subjectieve model en positief in het objectieve model). Dat is echter niet het geval omdat de negatieve bijdrage van groen in het subjectieve model uitsluitend betrekking heeft op het groen in de vroeg-naoorlogse wijken. De bijdrage van groen wordt in dit model verder vooral via de indicator 'dichtheid' die sterk negatief samenhangt met de nabijheid van groen – en welke niet voorkomt in het objectieve model – positief gewaardeerd.

⁴ Deze indicator (nabijheid van goedkope huurwoningen) is wel in het model opgenomen maar uiteindelijk niet in de index verwerkt omdat het teken omkapt als sociaaleconomische/ culturele factoren worden opgenomen.

3.3.5 Discussie over de leefbaarometer

De ontwikkeling van de leefbaarometer is begonnen vanuit de behoefte om vroegtijdig leefbaarheidsproblemen in een wijk te signaleren en te monitoren. Daarbij is het ook interessant om te kunnen zien of de leefbaarheidsscores veranderen, om te zien of een wijk zich in de tijd verbetert of juist verslechtert. Bij het vaststellen van de leefbaarheidsscores wordt gebruik gemaakt van een indicatorsysteem. Door een combinatie van indicatoren te gebruiken wordt getracht een totaalscore van een gebied te geven. Deze totaalscore is opgebouwd uit zes deelscores: woningvoorraad, publieke ruimte, voorzieningen, bevolkingsamenstelling (sociaal/economisch, leeftijdsopbouw en samenhang bevolking) en veiligheid.

De vraag is wat deze score voor betekenis heeft. Leidelmeijer en van Kamp (2003) geven al aan dat een indicatorsysteem gericht moet zijn op bepaalde doelen. Als er bepaalde beleidsdoelen zijn vastgesteld, kan een indicatorsysteem helpen bepalen in hoeverre de doelen behaald zijn. Hierdoor wordt de bepaling van de te gebruiken domeinen ook afhankelijk van de voorgenomen beleidsdoelen. Ook Veenhoven (2000) geeft aan dat hoge scores in dergelijk indexen vooral aanduiden dat beleidsdoelen gerealiseerd zijn. Voor een meer kwalitatief oordeel over de verschillende deelgebieden, is het noodzakelijk dat ook deelscores bekeken worden. Er kan namelijk op enkele deelgebieden slecht gescoord worden, terwijl dit niet blijkt uit de totaalscore, omdat deze slechte scores gecompenseerd kunnen worden met positieve scores op andere deelgebieden. Ook zal bepaald moeten worden welke score 'voldoende' wordt bevonden.

Een ander punt van discussie van de leefbaarometer is de nauwkeurigheid van het systeem. Door het 6ppc-gebied als geografische eenheid te gebruiken, lijkt de leefbaarometer op een laag schaalniveau zeer nauwkeurig. Er moeten echter wel cijfers beschikbaar zijn op hetzelfde lage schaalniveau. Dit kan ertoe leiden dat indicatoren waar geen cijfers beschikbaar voor zijn buiten beschouwing worden gelaten, of dat er cijfers worden gebruikt die niet de nauwkeurigheid hebben die wel door de leefbaarometer verondersteld wordt. In beide gevallen kan er sprake zijn van schijnnaauwkeurigheid en schijnzekerheid.

Wat moeilijk mee te nemen is in de leefbaarometer zijn individuele ervaringen. Inbraak kan bijvoorbeeld een sterk gevoel van onveiligheid meebrengen met degene die het is overkomen. Voor een buur die een paar huizen verderop woont en er geen weet van heeft, is de inbraak niet van invloed op het gevoel van leefbaarheid. Hetzelfde geldt voor individuele gevallen van bijvoorbeeld geluidsoverlast of sociale uitsluiting in een wijk. Maar ook initiatieven ter bevordering van de sociale samenhang in een wijk zijn moeilijk te vangen in een leefbaarometer.

Een laatste opmerking over de leefbaarometer is dat het weinig ruimte biedt voor discussie. Als blijkt dat een gebied een slechte leefbaarheidsscore heeft, geeft het weinig inzicht in waar die problemen uit voortkomen. De leefbaarometer signaleert problemen, maar het is de vraag wat de oorzaak ervan is. Wanneer er gesproken wordt over de aanpak van het leefbaarheidsprobleem biedt dit model geen breed discussiekader aan. Het leefbaarheidsmodel (zie paragraaf 3.4) biedt hiervoor meer mogelijkheden.

3.3.6 Gebruik van de leefbaarometer

Ondanks bovengenoemde bezwaren, is de leefbaarometer één van de weinige modellen die op basis van gedegen onderzoek een operationalisering van het begrip leefbaarheid geeft in een groep indicatoren. Het begrip wordt hierdoor tastbaar en meetbaar. Zoals aangegeven kan de leefbaarometer gebruikt worden om inzicht te krijgen in de leefbaarheidssituatie in wijken en buurten in Nederland. Ook kunnen leefbaarheidsontwikkelingen in de tijd worden gevolgd. Daarnaast is het mogelijk om voor een buurt of wijk, die met leefbaarheidsproblemen te kampen heeft, te bekijken op welk gebied de problemen zich vooral manifesteren. Dit maakt het een bruikbaar model bij het analyseren van leefbaarheid, leefbaarheidsproblemen en leefbaarheidsontwikkelingen in gebieden waar sprake is van krimp.

In deze scriptie zal de leefbaarometer met name gebruikt worden voor het identificeren van relevante omgevingscondities die invloed hebben op de leefbaarheid en samenhangen met krimp. Deze relaties worden gelegd in het volgende hoofdstuk.

3.4 Het leefbaarheidsmodel

3.4.1 De achtergrond van het leefbaarheidsmodel

In de vorige paragraaf is de leefbaarometer beschreven, die als hoofddoel het signaleren en monitoren van leefbaarheid(sproblemen) heeft. Leefbaarheid werd hierbij geoperationaliseerd aan de hand van indicatoren. Volgens Hidding et al. (2002) hoeft operationalisering in de ruimtelijke ordening niet noodzakelijk 'meetbaar maken' te betekenen. De benadering die zij aanhouden is dat bij het operationaliseren van het begrip leefbaarheid aspecten van ruimtelijke kwaliteit praktisch hanteerbaar en bespreekbaar moeten worden gemaakt. Leefbaarheid dient dan als denkraam of frame. In dat kader kan het richting geven aan het denken en handelen (Hidding, 2006). Een dergelijk concept kan ook helpen bij het in kaart brengen van vraagstukken of het zoeken naar oplossingen. Boomars en Hidding (1999 uit: (Hidding, 2006)) ontwikkelden hiertoe het leefbaarheidsmodel, dat gebruikt kan worden om effecten van plannen en maatregelen op de leefbaarheid van gebieden op een systematische wijze in beeld te brengen en daarmee ook bespreekbaar te maken.

Het leefbaarheidsmodel is ontstaan vanuit het idee van Hidding en Boomars om een leefbaarheidseffectrapportage te ontwikkelen (Boomars en Hidding, 1997). Deze leefbaarheidseffectrapportage zou vergelijkbaar moeten zijn met de milieueffectrapportage, waarbij de laatste zich richt op milieu-, natuur en landschappelijke aspecten en de eerste op leefbaarheidsaspecten. Om de leefbaarheidseffectrapportage duidelijke handvatten te geven, is er begonnen met het uiteenzetten van aspecten van de leefomgeving en van de beleving. De leefbaarheidseffectrapportage zelf is niet tot wasdom gekomen.

Ook bij het leefbaarheidsmodel worden de twee kernbegrippen leefomgeving en de beleving ervan onderscheiden. Enerzijds wordt de reikwijdte van het begrip leefomgeving in beeld gebracht, anderzijds wordt invulling gegeven aan kwalitatieve criteria. Bij het in beeld brengen van de leefomgeving worden er vier aspecten onderscheiden: de sociaal-culturele, de sociaaleconomische, de ruimtelijke en de politiek-bestuurlijke. De beleving wordt in het leefbaarheidsmodel uitgesplitst in drie kwalitatieve criteria: de gebruikswaarde, de belevingswaarde en de toe-eigeningswaarde. In de volgende paragraaf zullen deze aspecten en criteria verder toegelicht worden. Ook zal er een vierde

criterium toegevoegd worden: de toekomstwaarde. Dit is een belangrijke aanvulling als het gaat om krimp. Plannen die gemaakt worden moeten duurzaam zijn en flexibel voor toekomstige veranderingen. In de volgende paragraaf zal dit verder worden uitgelegd.

3.4.2 Het model

De leefomgeving wordt in het leefbaarheidsmodel (zie figuur 3-4) ruim opgevat: het gaat om de omgeving in termen van ‘samenleving’ en in termen van ‘fysieke omgeving’. De leefomgeving wordt uitgesplitst in vier aspecten die volgens Hidding (2006, p. 214) de breedte van het begrip leefbaarheid weergeven.

- *“Sociaal culturele aspecten, mogelijkheden van de omgeving om vorm te geven aan de eigen gewenste leefstijl. Bijv.: deelnemen aan sociaal culturele activiteiten, mogelijkheden tot ervaren van privacy.*
- *Sociaal economische aspecten, mogelijkheden van de omgeving om een passend bestaan op te bouwen. Bijv.: verwerving van passend inkomen, verrichten van zinvol werk, toegankelijkheid woningmarkt.*
- *Politiek-bestuurlijke aspecten, mogelijkheden die de omgeving aan betrokkenen biedt om vorm te geven aan het burgerschap. Actief worden dan wel meer op afstand betrokken te zijn bij de lokale politiek, invloed uitoefenen op beleid.*
- *Ruimtelijke aspecten, mogelijkheden die de omgeving betrokkenen biedt voor diverse vormen van ruimtegebruik, voor bijzondere zintuiglijke ervaringen of het opbouwen van een eigen relatie met plekken.”*

De kwalitatieve criteria die gebruikt worden in het leefbaarheidsmodel worden door Hidding (2006, p. 214) als volgt beschreven.

- *“Gebruikswaarde, betrekking hebben op een breed scala aan functionele condities die de omgeving biedt, waaronder de aanwezigheid, bereikbaarheid en toegankelijkheid van uiteenlopende voorzieningen.*
- *Belevingswaarde, condities die de omgeving biedt om ervaringen op te doen samenhangend met zintuiglijke waarneming, waaronder bijvoorbeeld rust en openheid.*
- *Toe-eigeningswaarde, condities die omgeving betrokkenen biedt om specifieke relaties met plekken op te bouwen, in termen van ervaring van ‘eigenheid’.* “

Deze kwalitatieve criteria geven de ‘diepte’ van het begrip leefbaarheid weer, ze beschrijven het belevingsaspect. Vergelijkbare kwaliteitscriteria worden ook gebruikt in de Nota Ruimte (Ministerie van VROM, 2004b) en door het Habiforum (Hooimeijer et al., 2001). In beide publicaties wordt uitgegaan van gebruikswaarde, belevingswaarde en toekomstwaarde. De toekomstwaarde wordt in de Nota Ruimte als volgt omschreven:

“Met dit begrip wordt met name ook ‘de zorg voor de toekomst’ tot uitdrukking gebracht. Duurzame ontwikkeling is, vrij vertaald, een veranderingsproces waarin het gebruik van hulpbronnen, de richting van de investeringen, de technologische oriëntatie en de institutionele vernieuwingen hecht aan elkaar zijn gerelateerd en waarbij zowel de huidige als toekomstige generatie in hun behoeften kunnen blijven voorzien.” (Ministerie van VROM, 2004b).

De kernwoorden die het Habiforum hierbij gebruikt zijn: sturende werking, doelmatigheid in de tijd, uitbreidbaarheid, aanpasbaarheid (Hooimeijer, et al., 2001). Voor het onderwerp van deze scriptie is dit een belangrijk criterium.

Ik heb gekozen om toekomstwaarde toe te voegen aan het leefbaarheidsmodel in het kader van krimp om een aantal redenen. In de eerste plaats dienen plannen gericht op de verwachte bevolkingsdaling flexibel te zijn. Dit heeft te maken met de onzekerheid van demografische ontwikkelingen. Bij veranderingen in de prognoses moet hier op kunnen worden gereageerd. Niet alleen bij krimp speelt dit, ook zijn er veel voorbeelden waarbij er te lang over is gedaan om bijvoorbeeld woningbouwprogramma's aan te passen aan de nieuwe prognoses. Dit is zowel in Delfzijl het geval geweest als in Parkstad Limburg. Door de toegenomen aandacht voor krimp zijn steeds meer gemeenten en regio's nu de woningbouwplannen aan het inventariseren en aan het afstemmen op de nieuwe prognoses.

Verder is het ook van belang om een richting aan te geven waar een gemeente of regio zich op gaat richten. Door een duidelijke richting aan te geven en daar ook naar te handelen als overheid kunnen initiatieven van ondernemers worden gestimuleerd. Een voorbeeld van hoe een gemeente duidelijk richting wil geven wordt gegeven in Case 3 (paragraaf 6.4).

In een model kan het voorgaande als volgt worden weergegeven:

Figuur 3-4 Leefbaarheidsmodel

		Aspecten van de leefomgeving			
		Ruimtelijke aspecten	Sociaal- culturele aspecten	Sociaal- economische aspecten	Politiek-bestuurlijke aspecten
Leefbaarheidscriteria	Gebruikswaarde				
	Belevingswaarde				
	Toe-eigeningswaarde				
	Toekomstwaarde				

Bron: (Hidding, 2006, p. 215) (Aangepast)

3.4.3 Gebruik van het model

Wanneer dit model gebruikt wordt om ingrepen ten behoeve van de verbetering van de leefbaarheid te analyseren, dwingt het om te kijken naar de effecten op alle aspecten van leefbaarheid. Bijvoorbeeld bij herstructureringsplannen van een slechte wijk moet er niet alleen gekeken worden naar de ruimtelijke gevolgen, maar ook naar de sociale structuren, de economische gevolgen voor de bewoners en de verhouding tussen de bewoners en het openbaar bestuur.

Dit model kan goed functioneren als denkraam voor de effecten die verschillende projecten of ontwikkelingen hebben op de leefbaarheid. Bij het analyseren van projecten geeft dit raamwerk duidelijke structuur om te onderzoeken op welke aspecten van leefbaarheid ingegrepen wordt. Bij

het bestuderen van de cases zal dit model gebruikt worden om de effecten van projecten ter behoud of verbetering van de leefbaarheid systematisch te analyseren en daarmee bespreekbaar te maken.

3.5 Conclusie

In dit hoofdstuk zijn, nadat het begrip leefbaarheid is omschreven, twee modellen beschreven die op hun eigen wijze het begrip leefbaarheid operationaliseren. Het eerste model, de leefbaarometer, doet dit door het onderscheiden van een groot aantal indicatoren voor leefbaarheid. Met behulp van deze indicatoren kan inzicht worden verkregen in de leefbaarheid in een bepaald gebied. Met behulp van de leefbaarometer kan niet alleen de mate van leefbaarheid in een bepaald gebied in kaart gebracht worden, maar kan ook aangegeven worden welke aspecten in dat gebied aangepakt zouden moeten worden om de leefbaarheid te verbeteren. Dat maakt het model in het kader van dit onderzoek zeer bruikbaar.

Het leefbaarheidsmodel biedt een raamwerk waarmee verschillende aspecten van de leefomgeving beoordeeld kunnen worden op een viertal leefbaarheidscriteria. Daarmee kan het model goed gebruikt worden bij het analyseren van de leefomgeving. Het zorgt ervoor dat alle relevante aspecten in overweging worden genomen, zonder een uitputtende lijst met onderwerpen voor te schrijven.

Dit maakt dat de twee modellen complementair aan elkaar te gebruiken zijn. De indicatoren uit de leefbaarometer kunnen ingevuld worden in het leefbaarheidsmodel. Maathuis en Peters (2004) laten dit bijvoorbeeld zien voor sociale cohesie. Om dit een plaats te geven in het leefbaarheidsmodel, brengen zij het allereerst onder bij één van de omgevingsaspecten van leefbaarheid. Zij kiezen voor sociaal-culturele aspecten: o.a. betrekking hebbend op de mogelijkheden voor bewoners om vorm te geven aan een door hen gewenste levensstijl. Daarna analyseren zij de invloed van sociale cohesie op de criteria van leefbaarheid. Uit de analyse blijkt dat sociale cohesie zich op het snijvlak van de criteria belevingswaarde en toe-eigeningswaarde bevindt. De sociale cohesie heeft invloed op de belevingswaarde, omdat de bindingskracht van een samenleving op een bepaalde plek invloed kan hebben op hoe mensen die plek ervaren. Sociale cohesie kan bijvoorbeeld door sommigen als veilig, zorgend of uitnodigend ervaren worden. Anderen ervaren de plek juist als beklemmend of afstotend. De toe-eigeningswaarde wordt op een andere manier door sociale cohesie beïnvloed. Door de sociale samenhang voelen de mensen zich op een bepaalde plek met elkaar verbonden. De betreffende plek wordt door hen als een gemeenschappelijk goed gezien. Bij een maatschappelijk probleem staat men op als één groep en gaat dat probleem ten lijf.

In een figuur ziet dit er als volgt uit:

Figuur 3-5 Sociale cohesie ingevuld in het leefbaarheidsmodel (voorbeeld)

		Aspecten van de leefomgeving			
		Ruimtelijke aspecten	Sociaal- culturele aspecten	Sociaal- economische aspecten	Politiek-bestuurlijke aspecten
Leefbaarheidscriteria	Gebruikswaarde				
	Belevingswaarde		Sociale cohesie		
	Toe-eigeningswaarde				
	Toekomstwaarde				

Bron: (Hidding, 2006)

Op deze manier kunnen de verschillende omgevingsfactoren uit de leefbaarometer voor verschillende situaties ingevuld worden in het leefbaarheidsmodel. Wanneer dit voor een bepaalde situatie gedaan wordt, wordt daarmee duidelijk of met alle relevante aspecten rekening gehouden is.

In het volgende hoofdstuk zullen de omgevingsfactoren uit de leefbaarometer die relevant zijn in situaties van krimp worden besproken. Er wordt expliciet een relatie gelegd tussen krimp en deze condities. Het leefbaarheidsmodel zal worden ingezet in hoofdstuk 6, bij het analyseren van de cases.

4 Krimp en leefbaarheid

4.1 Inleiding

4.1.1 Krimp en leefbaarheid

In de vorige hoofdstukken zijn de begrippen krimp en leefbaarheid uitgewerkt. Volgens de prognose van het CBS is bevolkingskrimp geen tijdelijk verschijnsel voor veel gemeenten. Met name de meer perifere gebieden krijgen ermee te maken. Tegelijk met bevolkingskrimp zijn er ook andere demografische ontwikkelingen gaande. Nederland en met name de perifere gebieden krijgen te maken met een sterke vergrijzing. De vergrijzing is een gevolg van de naoorlogse babyboomers die de 65-jarige leeftijd bereiken. Daarnaast zijn het met name jongeren en jonge gezinnen die wegtrekken uit de krimpgebieden. Een andere ontwikkeling is dat het vaak de hogere inkomensgroepen en beter opgeleiden zijn die wegtrekken uit de minder aantrekkelijke gebieden. Hierdoor blijven de lagere inkomensgroepen en lager opgeleiden achter. Een mogelijk gevolg van bevolkingsdaling is huishoudensdaling. Huishoudensverdunding kan de huishoudensdaling compenseren bij bevolkingsdaling.

Het onderzoek naar de leefbaarheid heeft een aantal indicatoren opgeleverd die in grote mate de leefbaarheid in een bepaald gebied kunnen voorspellen.

Leefbaarheid gaat over de beleving van mensen van hun leefomgeving. Hierdoor zijn zowel de begrippen beleving als de leefomgeving van belang als het gaat om leefbaarheid. Er kan gesteld worden dat er ingegrepen kan worden in kwaliteit van de leefomgeving, zowel fysiek als sociaal. Daarnaast speelt de beleving van individuen en groepen mee in de waardering van de leefbaarheid. De *“the nature and degree of people’s values, feelings, beliefs and perceptions about locations, districts and regions”* (Knox en Marston, 2003, p. 40) bepalen mede het oordeel over de leefomgeving en dus de leefbaarheid.

4.1.2 Significante omgevingscondities

In het vorige hoofdstuk zijn de significante omgevingscondities voor leefbaarheid zoals die naar voren kwamen uit het onderzoek naar de leefbaarometer besproken (zie figuur 3-3 op pagina 22). Niet al deze omgevingscondities zijn van belang wanneer het gaat om leefbaarheid in een gebied waar sprake is van bevolkingskrimp. In dit hoofdstuk worden de significante omgevingscondities besproken die wel relevant kunnen zijn wanneer er sprake is van krimp. Dit zijn de volgende omgevingscondities.

- **Sociaaleconomische aspecten**

In bijna alle regio’s die te maken hebben of krijgen met krimp ligt het inkomensniveau lager dan het nationaal gemiddelde. Daarnaast zijn het met name de hoger opgeleiden die vertrekken uit de krimpgebieden. Bovendien liggen de krimpgebieden in regio’s waar de economische situatie niet goed is en de werkloosheid hoog is. In paragraaf 4.2.1 wordt dit besproken.

Bevolkingskrimp kan leiden tot een verminderd draagvlak voor voorzieningen, en daarmee het verdwijnen van voorzieningen tot gevolg hebben. Dat de relatie tussen krimp, leefbaarheid en voorzieningen niet eenduidig is, zal worden uitgelegd in paragraaf 4.2.1.

- **Sociaal-culturele omgevingsaspecten**

In gebieden waar sprake is van krimp, zijn het vaak vooral de jongeren en jonge gezinnen die wegtrekken, waardoor de ouderen overblijven. Ook is er sprake van huishoudensverdunding, enerzijds door het overlijden van één van de partners, anderzijds doordat het vaker voorkomt dat echtparen of samenwonende stellen uit elkaar gaan. Ook zijn de gezinnen kleiner doordat vrouwen gemiddeld minder kinderen krijgen dan een paar decennia geleden. Relevante omgevingscondities in gebieden met bevolkingskrimp zijn daarom ouderen/middelbaren en eenpersoonshuishoudens. Paragraaf 4.2.2 gaat hier verder op in.

Bij zeer sterke bevolkingsdaling heeft krimp invloed op de sociale binding. In de leefbaarometer wordt sociale cohesie geoperationaliseerd door te kijken naar de mutatiegraad. Het begrip sociale samenhang omvat echter meer dan dat. In paragraaf 4.2.2 wordt dit verder uitgelegd.

- **Ruimtelijke aspecten**

Krimp kan leiden tot een verandering van de vraag naar woningen als gevolg van de veranderende samenstelling van de bevolking of tot een daling van het aantal huishoudens. In dit laatste geval ontstaat er leegstand. Het slopen van woningen is een manier om leegstand op te lossen. Wanneer krimp leidt tot sloop van woningen ontstaan er mogelijkheden om de leefomgeving te versterken door de aanleg van groen. Dit wordt besproken in paragraaf 4.2.3.

- **Politiek-bestuurlijke aspecten**

Gemeentefinanciën worden niet genoemd als omgevingsconditie in de leefbaarometer, maar zijn wel van belang voor de leefbaarheid. Krimp kan leiden tot tijdelijk hogere lasten en lagere inkomsten voor gemeenten. In paragraaf 4.2.4 wordt uitgelegd waarom en hoe dit de leefbaarheid kan beïnvloeden.

4.2 De relatie tussen leefbaarheid en krimp

Krimp en leefbaarheid beïnvloeden elkaar via de bovengenoemde factoren. In deze paragraaf wordt per omgevingsaspecten beschreven hoe die relaties zijn.

4.2.1 Sociaaleconomische omgevingsaspecten: inkomen, werkloosheid, economie, opleiding en voorzieningen

In het hoofdstuk over krimp werd al aangegeven dat in bijna alle regio's die te maken hebben of krijgen met krimp, het inkomensniveau lager ligt dan het nationaal gemiddelde (Louter, et al., 2009). Daarnaast zijn het met name de hoger opgeleiden die vertrekken uit de krimpgebieden. Zij zijn eerder bereid te verhuizen voor werk (Van Dam, et al., 2006). De huidige krimpgebieden liggen in regio's waar de economische situatie niet goed is (Louter, et al., 2009; Terluin et al., 2005).

Volgens Terluin et al. (2005) heeft een regio een economisch probleem als er een absoluut tekort aan banen is. Dat uit zich over het algemeen in een lage arbeidsparticipatie en een hoge werkloosheid.

Het gebrek aan werkgelegenheid kan een oorzaak zijn van krimp. Het verdwijnen van werkgelegenheid bij bedrijven in een regio werkt de werkloosheid in de hand. Aan de andere kant kan krimp ook een oorzaak zijn van het verdwijnen en wegblijven van bedrijvigheid. Dit kan te maken hebben met het beeld en het imago dat bestaat over een regio. Dit imago kan het gedrag van mensen/ondernemers beïnvloeden (Pellenbarg, 2004). Ook kan het zijn dat de kwaliteit van de arbeidsbevolking niet past bij de vraag naar werknemers naar opleiding (Van Dam, et al., 2006).

Demografische krimp heeft nog een ander effect op de economie. Door de bevolkingsdaling, en dan met name de afname van huishoudens met hogere inkomens, dalen de bestedingen en daarmee de vraag naar arbeid. Tegelijkertijd wordt door de vergrijzing het aanbod van arbeid kleiner. De uitkomsten van deze ontwikkelingen zijn nog niet duidelijk (Van Dam, et al., 2006; Van Kann, 2008).

Uit het onderzoek dat ten grondslag ligt aan de leefbaarometer blijkt dat opleiding, inkomen en werkloosheid significante omgevingscondities zijn voor de leefbaarheid. Gemiddeld genomen hebben mensen met een hogere opleiding ook een hoger inkomen. Een hoger inkomen en een hogere opleiding hebben een positieve relatie met de beleving van de leefbaarheid. Het aandeel werklozen (niet-werkende werkzoekenden) en het gemiddelde inkomen van een wijk zeggen het meest over de sociaaleconomische positie van de bevolking. De sociaaleconomische positie van een buurt geeft de sociale status van een buurt aan. Een slechtere sociale status heeft een negatief effect op de leefbaarheid. Dit wordt aan de ene kant veroorzaakt doordat de sociaaleconomische positie een belangrijke verklaring is voor het veroorzaken van overlast en het vertonen van crimineel gedrag. Aan de andere kant zal iemand met een laag inkomen of iemand die werkloos is negatiever oordelen over de leefomgeving. Ook het feit dat mensen met een lagere sociaaleconomische positie over het algemeen in goedkopere huizen wonen, heeft invloed op het oordeel over de leefbaarheid (Leidemeijer, et al., 2008, p. 91). Ten slotte heeft de sociaaleconomische positie ook invloed op het aandeel eigenaar-bewoner. Er bestaat een positief verband tussen het aandeel eigenaar-bewoner in een gebied met een straal van 200 meter en het oordeel over de leefbaarheid (Leidemeijer, et al., 2008). Dit komt omdat eigenaar-bewoners een sterkere binding hebben met de leefomgeving en deze ook eerder aan willen passen aan de eigen wensen.

Een hoger opleidingsniveau heeft, naast het feit dat dit gemiddeld samengaat met een hoger inkomen, nog een positief effect op de leefbaarheid. Volgens Leidemeijer et al. (Leidemeijer, et al., 2008) heeft dit te maken met de positieve invloed die hoger opgeleiden op hun omgeving kunnen uitoefenen om de sfeer en de samenhang in de buurt te verbeteren. Omgekeerd zeggen Van Dam et al. (2006, p. 85) hierover dat: *"...lagere statusgroepen - door geringere zelfredzaamheid - hun handen vol hebben aan zichzelf, minder aandacht hebben voor elkaar, en minder behoefte hebben aan sociale cohesie."*

De genoemde sociaaleconomische factoren en de sociaal-culturele factor opleiding zijn van invloed op de leefbaarheid. Zij hebben invloed op zowel de fysieke als op de sociale leefomgeving. Ook heeft de sociale positie een negatieve invloed op de beleving van de leefomgeving. Mensen met een hogere opleiding hebben meer sociaal kapitaal en daardoor de mogelijkheid om de fysieke en de sociale omgeving te vormen.

Demografische krimp kan ertoe leiden dat het aandeel van mensen met lagere inkomens en mensen met een lagere opleiding in wijken stijgt. Daarnaast liggen de krimpgebieden in regio's die economisch zwakker zijn dan het gemiddelde. Dit heeft gevolgen voor de werkgelegenheid in het gebied. Het ontbreken van werkgelegenheid leidt weer tot het verhuizen van mensen met een hogere opleiding voor werk en een lager gemiddeld inkomen van de achterblijvers. Daarnaast kan een slecht imago meespelen bij de keuze van bedrijven om zich te ergens te vestigen. Krimp en leefbaarheid versterken elkaar op die manier.

Bevolkingskrimp kan leiden tot een verminderd draagvlak voor voorzieningen. Verschillende auteurs vermelden dat andere factoren echter een belangrijkere rol spelen in het verdwijnen van voorzieningen. Bij winkelvoorzieningen gaat het dan met name om sociaaleconomische factoren zoals veranderd consumentgedrag, stijging van de mobiliteit, welvaartstijging en schaalvergroting (Thissen, 2007; Van Dam, et al., 2006; Van Nimwegen en Heering, 2009). Daarbij geven ze wel aan dat krimp hierbij een versterkende rol kan spelen. Ook kan het verdwijnen van voorzieningen een versterkend effect hebben op de krimp. Van Nimwegen en Heering (2009) zeggen dat met name het wegvallen van de laatste voorziening in een gebied, bijvoorbeeld de laatste winkel, de laatste huisarts, etc., problematisch kan zijn. Deze gevolgen zijn het sterkst voor de meest kwetsbare perifere gebieden en minst weerbare personen (Louter, et al., 2009).

Voorzieningen zijn een breed begrip. Het kan gaan om scholen, zorg, winkels, bibliotheek, recreatieve voorzieningen (in de wijk zelf of grotere recreatieve voorzieningen verder weg), etc. Een aantal van deze voorzieningen hebben een directe relatie met de demografie. Een daling van het aantal kinderen in de leeftijd tot en met 12 jaar heeft een directe invloed op de vraag naar basisonderwijs. De vraag naar zorg is voor een groot deel afhankelijk van het aantal ouderen. Bij de zorg spelen echter ook andere factoren mee, zoals verbeteringen in de zorg zelf waardoor de zorgvraag groter wordt. Als er meer behandelingsmogelijkheden zijn, wordt er ook gebruik van gemaakt. Ook van invloed is het soort zorg dat gevraagd wordt. Steeds meer ouderen kiezen ervoor om langer zelfstandig te blijven wonen, waardoor de vraag naar extramurale zorg toeneemt. Ook is de gezondheidssituatie van de huidige en toekomstige ouderen anders dan die in het verleden (Miedema et al., 2006; Van Overbeek en Schippers, 2005).

Voor andere voorzieningen geldt dat er naast de demografische ontwikkelingen een sterke invloed is van andere ontwikkelingen. Zoals eerder aangegeven is de stijging van de mobiliteit een belangrijke ontwikkeling die van invloed is geweest op het gedrag van mensen. De grotere reikwijdte van verplaatsingen van de mens heeft invloed op woon-werkverkeer, winkelgedrag, vakantiepatronen en sociale activiteiten. Consumenten zijn niet meer gericht op enkel de dichtstbijzijnde winkel (Schiller, 2001). Thissen (2007) geeft aan dat de groei van de mobiliteit nog steeds doorgaat en met name de mobiliteit bij vrouwen nog groeit, door onder andere de emancipatie van vrouwen en het toegenomen tweede autobezit.

De waarde die gehecht wordt aan het belang van voorzieningen voor de leefbaarheid wordt door verschillende auteurs anders beoordeeld.

De leefbaarometer heeft als significante omgevingscondities voor voorzieningen de aanwezigheid van een bankfiliaal en de aanwezigheid van winkels voor dagelijkse boodschappen gedefinieerd. De

aanwezigheid van een bankfiliaal is volgens Leidelmeijer et al. (2008) een goede indicator voor het beeld over het voorzieningenniveau. De nabijheid van een groot winkelcentrum (100 winkels of meer) geldt bij de leefbaarometer als een sterke positieve indicator als deze binnen 1 kilometer afstand ligt. Voor een supermarkt geldt dat dit een sterke indicator is als deze binnen 500 meter ligt. Met name in perifere gebieden is de afstand tot een winkelcentrum al snel groter dan 1 kilometer. Ook de supermarkt verdwijnt uit veel kleine dorpen en gehuchten, waardoor de leefbaarheid in die gebieden negatief scoort op het punt van voorzieningen. Zoals eerder vermeld zeggen Van Nimwegen en Heering (2009) dat het verdwijnen bijvoorbeeld de laatste winkel problematisch kan zijn voor een dorp. Thissen (2007) heeft een andere benadering als het gaat om de invloed die voorzieningen hebben op de leefbaarheid.

Thissen (2007) geeft aan dat het idee over het belang van voorzieningen voor de leefbaarheid van een dorp voortkomt uit de beeldvorming van wat een dorp is. Hij maakt daarbij onderscheidt tussen autonome dorpen en woondorpen. Een autonoom dorp is een dorp dat in grote mate op zichzelf staat. De inwoners zijn in het dorp geboren getogen en ook de activiteiten, zoals werk en sociale contacten, spelen zich af binnen het dorp. Een woondorp is een dorp waar bewoners zich hebben gevestigd vanwege de mooie (woon)omgeving. De activiteiten, zowel sociaal als economisch met werk voorop, vinden vooral plaats buiten het dorp waar men woont. De kwaliteit van de woonomgeving is hierbij van groter belang. Als voorbeelden van belangrijke aspecten van de woonomgeving noemt Thissen verkeersveiligheid, rust en ruimte, groen en samenwonen met burens met een leefstijl die bij de eigen leefstijl past.

In Nederland hebben dorpen de laatste 50 jaar in toenemende mate het karakter van woondorp gekregen volgens Thissen (2007, p5). Voor woondorpen is de regionalisering van werk en voorzieningen meer een gegeven geworden. Voorzieningen in het dorp zijn nog wel van belang, maar lokale aanwezigheid is niet meer doorslaggevend, belangrijker is de regionale aanwezigheid ervan. De achtergrond hiervan is de toegenomen schaalvergroting. Zowel in de vergrote reikwijdte van onze verplaatsingen als hogere drempelwaarden van voorzieningen. Deze schaalvergroting is ingegeven door de welvaartsgroei en de nog steeds toenemende automobilititeit.

Wanneer er vanuit het referentiekader van het autonome dorp wordt gekeken naar een dorp, dan lijkt het perspectief slecht. Er ontstaat een vicieuze cirkel waarbij een voorziening verdwijnt, de leefbaarheid daalt, de aantrekkelijkheid van het dorp als woonplaats daalt, waardoor nog meer voorzieningen verdwijnen, etc. Veel inwoners en ook veel gemeentelijke bestuurders hanteren nog steeds dit referentiekader.

Vanuit het referentiekader van woondorpen zijn voorzieningen minder doorslaggevend en is het perspectief beter. Als voorzien wordt in een goede woonomgeving, dan wordt de leefbaarheid positief beoordeeld en dan kunnen volgens Thissen in woondorpen gemeenschapsinitiatieven ontstaan. Hierbij is de voorziening dus niet een voorwaarde voor de leefbaarheid van het dorp, maar het resultaat van leefbaarheid.

Binnen deze ontwikkeling dient aandacht te zijn voor de kwetsbare en minder mobiele groepen, zoals jongeren en ouderen. Wanneer voorzieningen wegvallen in dorpen dan zijn het met name deze groepen die hier de grootste nadelen van ondervinden. De bereikbaarheid van de voorzieningen voor

deze groepen wordt verder benadeeld bij het afwezig zijn of het verdwijnen van het openbaar vervoer.

Hoewel krimp dus kan zorgen voor een afname van de voorzieningen in een gebied, hoeft dit niet per se te betekenen dat de leefbaarheid van dat gebied ook achteruitgaat. Of dit het geval is hangt met name af van de aard van het dorp (autonoom of woondorp) en van de bereikbaarheid van voorzieningen in de regio.

4.2.2 Sociaal-culturele omgevingsaspecten: ouderen/middelbaren en eenpersoonshuishoudens en sociale binding

Nederland is aan het vergrijzen. Aan de ene kant komt dit door het lage vruchtbaarheidscijfer van de afgelopen decennia. Aan de andere kant is het een gevolg van de naoorlogse babyboom. Deze babyboomers beginnen nu de 65-jarige leeftijd te bereiken. Hierdoor komt de vergrijzing in een stroomversnelling. Daarnaast worden de ouderen ook steeds ouder, dit wordt de dubbele vergrijzing genoemd. Deze vergrijzing heeft ook invloed op het aantal eenpersoonshuishoudens. Door het overlijden van de partner blijft er een huishouden over met alleen de overgebleven partner. Ook is er een trend gaande dat ouderen langer op zichzelf blijven wonen met wanneer nodig extramurale zorg.

In de perifere regio's van Nederland, waartoe ook de krimpgebieden behoren, is de vergrijzing sterker dan in andere delen van Nederland. Uit deze gebieden trekken met name jongeren en jonge gezinnen weg, waardoor het aandeel ouderen sterker toeneemt.

De toename van het aantal eenpersoonshuishoudens wordt niet alleen veroorzaakt door het overlijden van één van de partners, maar ook door echtscheidingen en het uit elkaar gaan van samenwonende stellen. In beide gevallen betreft over het algemeen één van de partners een andere woning. Door de individuelere samenleving en de lossere samenwoonrelaties komen dergelijke gevallen vaker voor dan in het verleden (De Jong en Van Duin, 2009).

Voor krimpgebieden kan deze huishoudensverdunding betekenen dat de daling van het aantal huishoudens niet gelijk loopt met de bevolkingsdaling. Voor het aantal huishoudens wordt de daling van het bevolkingsaantal dan (deels) gecompenseerd door de huishoudensverdunding. Dit is van belang voor het beleid ten aanzien van de woningvoorraad: afname van de bevolking hoeft niet te betekenen dat de vraag naar woningen afneemt. Er kan echter wel frictie ontstaan tussen de woningvraag en het -aanbod. Een veranderende huishoudenssamenstelling kan een vraag naar andere typen woningen met zich meebrengen.

Over de aanpassingen van de woningvoorraad is al ingegaan in paragraaf 4.2.3. In deze paragraaf wordt de invloed van de sociaal-culturele omgevingscondities ouderen en eenpersoonshuishoudens op de leefbaarheid besproken.

Omdat eenpersoonshuishoudens sterk van elkaar kunnen verschillen is er gekeken naar de invloed op de leefbaarheid het type huishouden in combinatie met de levensfase. Daaruit komt het volgende overzicht.

Figuur 4-1 Relatie tussen levensfase en het oordeel over leefbaarheid

levensfase	Samenhang met oordeel leefbaarheid
jong alleenstaand	Licht negatieve samenhang
middelbaar alleenstaand	Licht negatieve samenhang
oudere alleenstaand	Geen samenhang
gezin met jonge kinderen	Geen samenhang
gezin met jonge en oude kinderen	Geen samenhang
gezin met oudere kinderen	Licht positieve samenhang
jonge paren zonder kinderen	Licht negatieve samenhang
middelbare paren zonder kinderen	Licht positieve samenhang
oudere paren zonder kinderen	Licht positieve samenhang

Bron: (Leidelmeijer, et al., 2008, p. 71)

Wanneer deze tabel wordt vergeleken met figuur 3-3 dan is er een opvallend verschil tussen de relaties in beide tabellen. In figuur 3-3 staat dat eenpersoonshuishoudens een gemiddeld positief effect hebben op de leefbaarheid. Uit bovenstaande figuur 4-1 blijkt echter dat er voor jonge alleenstaanden en middelbare alleenstaanden een negatief verband bestaat met leefbaarheid en voor oudere alleenstaanden geen verband. Dit lijkt dus met elkaar in tegenspraak. Een mogelijke verklaring kan zijn dat alleenstaanden de leefomgeving van een minder groot belang vinden en dus in gedrag minder kritisch zijn over de wijk waar zij komen te wonen. Hierdoor kan het zijn dat een zelfde wijk door alleenstaande positiever wordt beoordeeld dan door bijvoorbeeld gezinnen met kinderen. Uit de tekst van (Ministerie van VROM, 2004a, pp. 32-33) blijkt dat de aanwezigheid van eenpersoonshuishoudens in principe een negatieve invloed heeft op het oordeel van de leefbaarheid, maar dat er een uitzondering bestaat voor wijken waar het percentage eenpersoonshuishoudens boven de 50 procent komt. Hierbij gaat het om studentenwijken.

Deze voorbeelden geven aan dat de relaties die door de leefbaarometer zijn benoemd, met de nodige voorzichtigheid ingezet moeten worden. Er zal steeds per situatie gekeken moeten worden of de aard en richting van de relatie die geldt volgens de leefbaarometer ook in die specifieke situatie geldt.

Voor de niet-eenpersoonshuishoudens die genoemd worden in figuur 4-1 geldt in principe dat een groter aantal mensen uit dezelfde levensfase en met dezelfde gezinssamenstelling een positieve relatie hebben met de leefbaarheid (Ministerie van VROM, 2004a). Daarbij wordt door Leidelmeijer et al. (Leidelmeijer, et al., 2008) een uitzondering gemaakt voor ouderen die een sterk vergrijsde wijk als minder aantrekkelijk zien dan een wijk waar menging plaatsvindt.

Mensen met een hogere opleiding hebben vaak meer sociaal kapitaal. Dit sociaal kapitaal is belangrijk voor het oordeel over de leefomgeving en het ontstaan van gemeenschapsinitiatieven (Leidelmeijer, et al., 2008; Thissen, 2007; Van Dam, et al., 2006).

Concluderend kan gesteld worden dat een gemengde wijk de leefbaarheid positief te beïnvloedt. Veel gemeenten proberen dan ook gezinnen met kinderen vast te houden of aan te trekken door woningen voor deze groep te bouwen. In enkele gevallen heeft dit voor een gemeente succes. Het probleem daarbij is dat als de gezinnen uit de regio komen, dit ten koste gaat van een andere gemeente. Hierdoor kan in de andere gemeente leegstand ontstaan. Dit wordt ook wel

inwonerskannibalisme genoemd, het weghalen van de inwoners van een buurgemeente waardoor die met de problemen opgezadeld wordt. Op regionale schaal is dit dus niet de oplossing. Wel kan er bij herstructurering rekening gehouden worden met de teruggebouwde woningvoorraad. Het bouwen van woningen die geschikt zijn voor verschillende levensfasen is een manier om de woningvoorraad flexibel te maken. Dit zijn zogenoemde levensloopbestendige woningen die met kleine aanpassingen voor verschillende levensfasen ingericht kunnen worden.

Een belangrijk aspect van leefbaarheid dat bij de indicatoren van de leefbaarometer slechts weinig aandacht krijgt, is sociale samenhang. Dat dit weinig aandacht krijgt in de leefbaarometer komt voornamelijk door het ontbreken van voldoende gegevens om deze in de leefbaarometer te verwerken. Op indirecte wijze wordt het in de leefbaarometer geoperationaliseerd. Leidelmeijer et al. (2008) geven in hun rapport aan dat sociale samenhang wel een belangrijk aspect is van leefbaarheid.

Krimp lijkt pas bij zeer sterke bevolkingsdaling invloed te hebben op de sociale binding. Volgens van Dam et al. (2006) trekken bewoners zich terug uit de openbare ruimte als er sprake is van grote leegstand. Hierdoor verminderen de sociale interacties wat slecht is voor de beleving van de leefbaarheid (Leidelmeijer, et al., 2008). Zoals eerder aangeven heeft de sociale status van een buurt ook invloed op de beleving van de leefbaarheid. Een buurt met veel leegstand heeft over het algemeen geen hoge status. De mensen die konden vertrekken zijn al weg en de mensen met lagere inkomens en opleidingen blijven achter in de wijk.

In de leefbaarometer wordt sociale samenhang opgedeeld in sociale binding met de wijk en sociale cohesie met andere bewoners. De sociale binding heeft te maken met in welke mate mensen zich thuis voelen in de wijk. De mate van thuis voelen heeft een belangrijke invloed op de beleving van de leefbaarheid. In de leefbaarometer wordt dit aspect gekoppeld aan het aandeel eigenaar-bewoner. Volgens Leidelmeijer et al. (2008) is er veel ondersteuning voor het idee dat eigen woningbezit een positieve bijdrage levert aan de betrokkenheid van mensen bij hun eigen woonomgeving

De mate waarin sociale cohesie van belang wordt geacht voor de leefbaarheid is niet voor iedereen gelijk. Het verschil heeft onder andere te maken met in hoeverre mensen zich op de wijk oriënteren. Het zijn met name gezinnen met kleine kinderen en ouderen die sterk georiënteerd zijn op de wijk. Mensen die een meer individualistische levensstijl hebben, zijn niet op zoek naar een sterke sociale cohesie en kunnen dit zelfs als beklemmend ervaren. Sociale cohesie kan uiteenlopen van actieve participatie en sociale controle tot vrijblijvender contact als familiariteit en saamhorigheid (Leidelmeijer, et al., 2008). Familiariteit, het elkaar kennen en groeten, is volgens Blokland (uit: (Leidelmeijer, et al., 2008)) een belangrijk aspect voor de ervaren leefbaarheid in de buurt. In de leefbaarometer wordt de sociale cohesie gerelateerd aan de mutatiegraad (verhuizingen) van een wijk. Daarbij wordt verondersteld dat bij een hoge mutatiegraad er slechts een geringe sociale cohesie kan zijn of blijven. Er is volgens Leidelmeijer et al. (2008) een duidelijke negatieve samenhang tussen de mutatiegraad in de wijk en het oordeel van bewoners over de leefbaarheid.

Ook in het leefbaarheidsmodel komt de samenhang bij de leefbaarheidscriteria aan bod. De toe-eigeningswaarde kan worden gezien als thuis voelen. Dit heeft zowel betrekking op het fysieke vlak – de binding met de fysieke plaats – als op het sociale vlak – de binding met andere bewoners.

De binding kan ook te maken hebben met het politiek-bestuurlijke aspect, bijvoorbeeld de mate waarin mensen invloed kunnen uitoefenen op de inrichting van de woon- en leefomgeving.

Voor de ervaren leefbaarheid is het dus van belang dat mensen een binding hebben met de woonomgeving en met de mensen die er wonen. De mate daarvan varieert voor verschillende mensen. Het zijn het met name ouderen en gezinnen met jonge kinderen die meer gericht zijn op de buurt. De aanwezigheid van andere gelijkgestemden draagt bij aan de ervaren leefbaarheid.

4.2.3 Ruimtelijke aspecten

Krimp kan leiden tot een verandering van de vraag naar woningen als gevolg van de veranderende samenstelling van de bevolking of een daling van het aantal huishoudens. Bij een daling van het aantal huishoudens ontstaat er leegstand. Deze leegstand kan verloedering in de hand werken en dat is maatschappelijk ongewenst (Rob en Rfv, 2008). Daarnaast leidt leegstand vaak tot een daling van huizenprijzen. De mensen die het zich kunnen veroorloven laten de armste mensen achter in de wijken. Dit kan leiden tot verdere verloedering van de wijk omdat het geld ontbreekt om de huizen netjes te onderhouden en investeringen in de eigen woningen leiden mogelijk niet tot waardevermeerdering van de woning waardoor dit achterwege wordt gelaten (Rob en Rfv, 2008).

Het slopen van woningen is een manier om leegstand op te lossen (Verwest et al., 2008). De sloop van woningen is in de leefbaarometer een significante omgevingsconditie met een licht negatief effect op de leefbaarheid. Dit negatieve effect wordt deels gecompenseerd als er nieuwe woningen worden teruggebouwd (Leidelmeijer, et al., 2008). Dit laatste kan het geval zijn als er herstructurering plaatsvindt. In Delfzijl is bijvoorbeeld een onaantrekkelijke wijk gesloopt en hiervoor in de plaats worden minder en betere woningen teruggebouwd.

Als er niet wordt teruggebouwd dan heeft sloop een negatief effect op de beleving van de leefbaarheid, ook op de langere termijn. Er is niet onderzocht wat de achterliggende redenen zijn van dit negatieve oordeel over sloop. Een reden kan zijn dat het imago en de sociale status van de wijk slechter wordt. Een wijk met lagere sociale status wordt als minder leefbaar ervaren (Leidelmeijer, et al., 2008). Een andere mogelijkheid is dat er door sloop braakliggende kavels overblijven die een lelijk uiterlijk geven aan de wijk. In veel Amerikaanse wijken die met krimp te kampen hebben wordt dit als negatief ervaren. Daar worden verschillende strategieën toegepast om dit negatieve effect te verminderen. In sommige gevallen wordt het braakliggend terrein verkocht aan de burens die dit kunnen toevoegen aan de tuin. Een andere mogelijkheid is om het braakliggend terrein te gebruiken voor meer groen in de wijk⁵.

In de leefbaarometer is de nabijheid van groen een positieve omgevingsconditie voor leefbaarheid. Daarvoor is de afstand tot recreatief groen gebruikt als indicator. Hoe kleiner de afstand tot recreatief groen, hoe groter de invloed op de leefbaarheid. Leidelmeijer et al. (2008) geven aan dat het uit de gegevens moeilijk te bepalen is wat er onder groen wordt verstaan. Het is dus niet duidelijk of het gaat om grote natuurgebieden of om een klein parkje in de buurt.

---

⁵ Op <http://shrinkingcities.wordpress.com> staan veel voorbeelden van hoe in de Verenigde Staten wordt omgegaan met krimp.

Van Dam et al. (2006) geven aan dat groen de fysieke leefbaarheid kan verbeteren. Vanwege de fysieke gevolgen die krimp kan hebben, wordt de inrichting van de omgeving weer een actueel thema. Hierdoor kan krimp bijdragen aan het versterken van de leefomgeving. Daarbij geven ze aan dat het groen wel goed moet zijn onderhouden. Slecht onderhouden groen kan juist weer een negatieve invloed hebben op de leefbaarheid.

4.2.4 Politiek-bestuurlijke aspecten

De raad voor openbaar bestuur (Rob) en de Raad voor de financiële verhoudingen (Rfv) (2008) hebben onderzoek gedaan naar de financiële gevolgen van bevolkingsdaling. Er is onder andere gekeken op welke punten gemeenten de gevolgen kunnen merken van bevolkingsdaling en, in mindere mate, van ontgroening en vergrijzing. Deze financiële gevolgen kunnen indirect de leefbaarheid beïnvloeden, en worden hier daarom in aanvulling op de in de vorige paragrafen besproken omgevingscondities besproken. De belangrijkste financiële gevolgen die in het rapport genoemd worden, worden hieronder toegelicht. De raden doen aanbevelingen over hoe om te gaan met de nieuwe situatie als gevolg van de bevolkingsdaling. Deze aanbevelingen worden ook kort besproken.

Bij krimpgemeenten kunnen zich tijdelijk hogere lasten voordoen als gevolg van extra afschrijvingen van bijvoorbeeld gesloten voorzieningen. Daarnaast zijn de algemene uitkeringen uit het gemeentefonds gevoelig voor demografische ontwikkelingen. Ongeveer de helft van het gemeentefonds wordt verdeeld op basis van het aantal inwoners. In krimpgemeenten dalen hierdoor de inkomsten, terwijl de lasten (voor het in stand houden van voorzieningen) niet direct meedalen. Specifiek worden hierbij de kosten voor huisvesting van onderwijs genoemd.

De eigen inkomsten van een gemeente zijn op een aantal delen gevoelig voor bevolkingsdaling. Dit geldt in beperkte mate voor de inkomsten uit de onroerende zaakbelasting (OZB). Het verlies aan inkomsten uit de OZB door daling van de WOZ-waarde (Wet Onroerende Zaken) wordt gecompenseerd door hogere inkomsten uit het gemeentefonds. Leegstand van bedrijfsgebouwen heeft wel een nadelig effect, door het verlies van het gebruikersdeel. Zolang er geen sprake is van leegstand, heeft bevolkingsdaling geen negatief effect op de afvalstoffenheffing. Bij een afname van het aantal huishoudens moet of de bijdrage per huishouden stijgen, of de kostendekkendheid en de inkomsten zullen afnemen. De mogelijkheid om winst te halen uit grondexploitaties neemt af wanneer er geen uitleggebieden voor woningbouw meer worden gerealiseerd.

Een ander gevolg van krimp kan zijn dat krimpgemeenten voor herstructureringsopgaven komen te staan die hun financiële en organisatorische draagkracht te boven gaan. Ernstige krimp kan gemeenten voor herstructureringsopgaven stellen voor woningbouw, voorzieningen of bedrijfsterreinen. Omdat er geen winst gehaald kan worden uit grondexploitaties moeten deze betaald worden uit de eigen reserves of subsidiestromen van derden. Door het vervallen van bouwlocaties moeten de bestemmingen aangepast worden, dit kan leiden tot planschade.

Geconcludeerd kan worden dat krimpgemeenten te maken krijgen met lagere inkomsten. De Rob en Rfv (2008) stellen daarnaast vast dat krimpende gemeenten geen structureel hogere lasten hebben. Wel kunnen er tijdelijk hogere lasten ontstaan. Rob en Rfv doen een aantal aanbevelingen hoe gemeenten daarmee om kunnen gaan. In de eerste plaats stellen ze vast dat gemeenten zoveel

mogelijk de kosten zelf op moeten vangen. Daarbij kunnen ze in sommige gevallen financiële steun krijgen van hogere overheden. Met die steun komt ook de verplichting voor gemeenten om actief beleid te voeren om de kosten structureel naar beneden te krijgen. Een voorbeeld is dat er financiële steun wordt gegeven voor de huisvesting van scholen, op voorwaarde dat de kosten van huisvesting structureel naar beneden gaan. Dit kan betekenen dat scholen moeten gaan samenwerken of dat er passendere en goedkopere huisvesting moet worden gezocht. In enkele gevallen kan dit leiden tot de sluiting van een school.

Daarnaast geven ze aan dat gemeenten niet gecompenseerd hoeven te worden door hogere overheden om het bestaande voorzieningenniveau in stand te houden. Zij stellen dat bij een kleinere bevolking ook een lager voorzieningenniveau hoort.

Ook bij het Rijk ligt er een taak. Zij moeten onderzoeken of de verdeelsleutel voor het gemeentefonds nog voldoet aan de gevolgen van de bevolkingsdaling. Voormalig minister Van der Laan heeft bijvoorbeeld aangegeven dat er wellicht vanuit de centrale delen van Nederland financieel moet worden bijgedragen aan de krimpgebieden zoals dat in het verleden ook andersom het geval is geweest bij de grote stedelijke vernieuwingsprojecten van de grote steden.

Om in een structurele daling van de uitgaven te voorzien, wordt er geadviseerd het voorzieningenniveau bij te stellen aan de nieuwe situatie. Voor de leefbaarheid kunnen deze uitkomsten van belang zijn. Als gemeenten minder geld hebben, betekent dat er mogelijk minder geld is voor zaken die van invloed zijn op de leefbaarheid. Dit kan over de hele breedte van leefbaarheid gevolgen hebben. Enkele voorbeelden zijn dat er minder geld is voor sportvoorzieningen, gemeenschapsruimten, herstructurering, sloop, onderhoud van openbaar groen of openbare recreatieve voorzieningen, zoals speeltuinen, etc. Wanneer er veel voorzieningen verdwijnen, kan dit ook voor de beleving van mensen negatief zijn. Een gevoel van achteruitgang kan ontstaan wanneer er veel voorzieningen gedwongen moeten sluiten.

Voor de leefbaarheid kan het dus van belang zijn om nieuwe bronnen van inkomsten aan te boren. Dit geldt zowel voor gemeenten als voor bijvoorbeeld verenigingen, die een lagere bijdrage van de gemeente ontvangen. Eén van de mogelijkheden is het plaatsen van een windmolen om extra inkomsten te generen. In Case 2: Verenigingswindmolen Wommels (paragraaf 6.3) wordt een dergelijke mogelijkheid besproken.

4.3 Conclusie

In dit hoofdstuk zijn de significante omgevingsaspecten besproken die relevant zijn in krimpsituaties en die invloed hebben op de leefbaarheid in een gebied. Daarnaast zijn de relaties tussen krimp en deze omgevingscondities besproken. Het is duidelijk geworden dat deze relaties niet eenduidig en wederkerig zijn. Krimp heeft invloed op verschillende omgevingscondities die significant zijn bij het oordeel over leefbaarheid. De daling van de bevolking en de veranderende samenstelling van de bevolking heeft bijvoorbeeld invloed op het voorzieningenniveau en de woningvoorraad. Ook heeft krimp invloed op de financiën van gemeenten. Als gevolg van een lager inwonertal krijgen gemeenten te maken met lagere inkomsten. Aan de andere kant dalen de kosten vaak niet in het zelfde tempo en komen gemeenten vaak voor tijdelijk hogere lasten te staan.

Wanneer de leefbaarheid in een gebied als gevolg van krimp slechter wordt, dan wordt het ook minder aantrekkelijk om je in dat gebied te vestigen of te blijven wonen. Thissen (2007) zegt hierover dat de keuze om ergens te gaan wonen sterk afhangt van de kwaliteit van woon- en leefomgeving. Als deze door de effecten van krimp verslechteren, kan dit een versterkend effect hebben de krimp. In dat geval kan je spreken van een vicieuze cirkel of een negatieve spiraal.

In eerdere publicaties over krimp is al veelvuldig gezegd dat krimp niet moet worden bestreden, maar dat het geaccepteerd moet worden (o.a. in: (Derks, 2009; Rosenberg et al., 2010; Van Dam, et al., 2006; Verwest, et al., 2008)). Sinds krimp op de kaart is gezet in 2006 is er veel aandacht voor geweest in de lokale en regionale politiek, de media en sinds 2009 ook de landelijke politiek. Hierdoor is de acceptatie bij bestuurders van het feit dat hun gemeente te maken gaat krijgen met krimp sterk toegenomen. De aandacht moet liggen op hoe een gemeente en een regio omgaat met krimp zonder dat daarbij de leefbaarheid verslechtert.

Het aantal inwoners van een wijk of dorp zegt niets over de leefbaarheid van een gebied. Anders zouden gemeenten met weinig inwoners per definitie een lagere leefbaarheid hebben.

Waar het wel om gaat, is de kwaliteit van de leefomgeving en hoe deze wordt beleefd. Het zijn zaken als leegstand, sociale samenhang, werkloosheid, een lager voorzieningenniveau en een veranderende bevolkingssamenstelling die maken in hoeverre het ergens prettig wonen is.

Wanneer de leefbaarheid in een gebied achteruit gaat, versterkt dit mogelijk de bevolkingsdaling. Ingrepen moeten zich dus niet richten op het tegengaan van krimp, door bijvoorbeeld meer woningen te bouwen, maar ingrepen moet zich erop richten de leefbaarheid op peil te houden of te verbeteren zodat krimp niet onnodig versterkt wordt. Door in te grijpen in de leefbaarheid wordt niet getracht om de krimp tegen te gaan, maar wel de onnodige krimp die wordt veroorzaakt door de verslechterde leefbaarheid.

In het volgende hoofdstuk worden conclusies getrokken op basis van het bureauonderzoek dat geleid heeft tot het huidige en de voorgaande twee hoofdstukken. Er worden aanbevelingen gedaan voor het verbeteren van de leefbaarheid in krimpgebieden. Daarbij komen de fysieke leefomgeving, de sociale leefomgeving en de beleving aan bod. Daarna zal een drietal cases beschreven worden, waarin maatregelen zijn genomen met als doel of als effect hebben het verbeteren van de leefbaarheid in een krimpgebied. Aan het eind van iedere case worden de effecten ervan in het leefbaarheidsmodel geplaatst. Dit maakt het overzichtelijk op welke aspecten van de leefomgeving ze effect hebben en op welke leefbaarheidscriteria. De cases zijn voorbeelden van hoe de leefbaarheid in krimpgebieden positief beïnvloed wordt.

5 Conclusies

In hoofdstuk 1 is de doelstelling voor dit onderzoek geformuleerd. Het doel van dit onderzoek was te bepalen welke aspecten van leefbaarheid kunnen worden beïnvloed door demografische krimp, om zo te komen tot aanbevelingen om de leefbaarheid in krimpgebieden te behouden of verbeteren.

De volgende hoofdvraag is daarbij geformuleerd:

Hoe kan ervoor gezorgd worden dat de leefbaarheid in gebieden waar sprake is van demografische krimp behouden blijft of verbeterd wordt?

Om de leefbaarheid in krimpgebieden te behouden of te verbeteren is er onderzocht welke factoren van leefbaarheid worden beïnvloed door krimp. Krimp is daarbij breder dan enkel bevolkingsdaling. Krimp is in deze scriptie als volgt gedefinieerd:

Demografische krimp is een structurele daling van het aantal inwoners en/of huishoudens in een bepaald gebied, maar omvat ook veranderingen in de bevolkingssamenstelling (naar leeftijd, etniciteit) en huishoudenssamenstelling (naar omvang, levensfase, inkomen), waarbij de samenstellende delen van de bevolking in omvang afnemen.

In krimpgebieden zijn er, naast bevolkingsdaling, dus nog andere samenhangende ontwikkelingen gaande. Krimpgebieden ontgroenen en vergrijzen sneller dan centralere gebieden in Nederland door het wegtrekken van jongeren en jonge gezinnen uit deze regio's. Er vindt ook huishoudenverdunding plaats. Een andere ontwikkeling is huishoudensdaling. De huishoudensdaling is niet zo sterk als de bevolkingsdaling en niet alle krimpgemeenten krijgen ermee te maken, omdat de huishoudenverdunding compenserend werkt op de huishoudensdaling. Gemiddeld genomen zijn ook het inkomensniveau en het opleidingsniveau in krimpgebieden lager dan het landelijk gemiddelde en is de economie in deze gebieden gemiddeld genomen zwakker. Dat uit zich in hogere werkloosheid en lagere arbeidsparticipatie.

Factoren die de leefbaarheid beïnvloeden

De leefbaarheid wordt aan de ene kant beïnvloed door de sociale en fysieke kwaliteit van de leefomgeving. Aan de andere kant speelt de beleving van mensen van de leefomgeving een rol. De beleving wordt beïnvloed door persoonlijke eigenschappen, kennis en ervaringen.

In deze scriptie is het leefbaarheidsmodel gepresenteerd als denkkader bij het analyseren van de effecten op de leefbaarheid van projecten en ontwikkelingen. Daarbij worden ruimtelijke, sociaal-culturele, sociaaleconomische en politiek-bestuurlijke aspecten onderscheiden. Hieronder wordt per aspect de relatie tussen deze aspecten en krimp benoemd.

- Ruimtelijke aspecten

De sloop van woningen heeft een negatief effect op de leefbaarheid. Met name wanneer er na de sloop niet wordt teruggebouwd. Als door krimp het aantal huishoudens daalt, zullen er woningen uit de woningvoorraad moeten worden gehaald. Om te voorkomen dat dit een negatief effect heeft op de leefbaarheid en daarmee de krimp kan versterken, is het belangrijk dat de negatieve effecten door fysieke ingrepen worden beperkt. De nabijheid van groen heeft een positief effect op de beleving van de leefbaarheid in een wijk. In paragraaf 6.2 wordt de case 'Parks and People

Foundation' beschreven. Dit is een voorbeeld van het verbeteren van de fysieke kwaliteit die verslechterd is als gevolg van krimp.

- Sociaal-culturele aspecten

Sociale binding is een belangrijk aspect voor de beleving van de leefbaarheid. Hiervoor geldt niet dat er een lineair verband is tussen de sterkte van de sociale binding en de leefbaarheid. Wat voor de ene persoon een prettige sociale binding is, kan voor de ander als benauwend worden gevoeld. Sociale binding kan uiteenlopen van actieve participatie en sociale controle tot vrijblijvender contact als familiariteit en saamhorigheid (Leidelmeijer, et al., 2008). Familiariteit, het elkaar kennen en groeten, is volgens Blokland (uit: (Leidelmeijer, et al., 2008)) een belangrijk aspect voor de ervaren leefbaarheid in de buurt.

Krimp lijkt pas bij zeer sterke bevolkingsdaling invloed te hebben op de sociale binding. Volgens van Dam et al. (2006) trekken bewoners zich terug uit de openbare ruimte als er sprake is van grote leegstand. Hierdoor verminderen de sociale interacties, wat slecht is voor de beleving van de leefbaarheid (Leidelmeijer, et al., 2008).

Het kan dus per wijk en per persoon verschillen welke mate van sociale binding positief is voor de ervaren leefbaarheid. Versterking van de sociale binding kan een uitgangspunt zijn om de leefbaarheid te verbeteren, belangrijk is dan wel dat het niet een verplichtend karakter heeft.

- Sociaaleconomische omgevingscondities

De sociaaleconomische omgevingscondities die een significante invloed hebben op het oordeel over leefbaarheid zijn inkomen, werkloosheid, opleiding en het aandeel eigenaar-bewoner. Krimpgebieden hebben over het algemeen een slechtere economische situatie dan gemiddeld in Nederland: lagere inkomens en hogere werkloosheid. De relatie tussen krimp en de economie is vaak wederkerig. Krimp kan een oorzaak, een gevolg en beide zijn van de economische situatie. De onduidelijkheid of het werk de mensen volgt of andersom maakt het moeilijk om hierop te kunnen sturen.

Als gevolg van krimp daalt de beroepsbevolking sneller dan in de rest van Nederland. Hierdoor zou verwacht worden dat de werkloosheid daalt. Dit lijkt echter niet het geval te zijn. Oorzaak hiervan is de mismatch tussen de vraag en het aanbod van de arbeidsmarkt. Een gevolg van deze mismatch is dat bedrijven zich gaan vestigen in de meer verstedelijkte regio's (Verwest en Van Dam, 2010).

In de theorie over krimp is er overeenstemming over de invloed van krimp op de voorzieningen. Krimp heeft invloed op het draagvlak van voorzieningen, maar het is niet de belangrijkste factor. Naast krimp spelen factoren als schaalvergroting, vergrote mobiliteit en hogere drempelwaarden van voorzieningen ook een rol bij het verdwijnen van voorzieningen. Over de invloed van de aanwezigheid van voorzieningen op de leefbaarheid zijn wel verschillende theorieën. Volgens Thissen (2007) speelt door de toegenomen mobiliteit de directe nabijheid van voorzieningen steeds minder een rol bij de beleving van de leefbaarheid. Van belang is daarbij dat op regionaal niveau de voorzieningen wel aanwezig zijn. Hij maakt daarbij onderscheid tussen een autonoom dorp en een woondorp, waarbij een autonoom dorp een dorp is waar alle activiteiten, zoals werken, wonen, sociale contacten, boodschappen doen, etc., binnen het dorp plaatsvinden. Een woondorp is een dorp dat in eerste instantie een woonfunctie heeft en waarbij voor sociale contacten, boodschappen en werk de regio belangrijk is. Met name voor de minder mobiele groepen (ouderen en jongeren) is de bereikbaarheid van voorzieningen belangrijk (Louter, et al., 2009). Van Nimwegen en Heering (2009) geven aan dat het verdwijnen van de laatste

voorzieningen in een dorp wel problematisch is. Het gaat daarbij onder andere om het verdwijnen van de laatste huisarts, de laatste supermarkt en de laatste (basis)school.

Het verdwijnen van lokale voorzieningen hoeft dus niet problematisch te zijn, zolang er voldoende regionale voorzieningen zijn die goed bereikbaar zijn, ook voor de minder mobiele inwoners. Het verdwijnen van de laatste voorzieningen uit een dorp kan wel een negatief effect hebben op de leefbaarheid. Dit effect kan getemperd worden door te zorgen dat deze voorzieningen op regionaal niveau beschikbaar worden en indien nodig de bereikbaarheid van deze regionale voorzieningen te verbeteren.

- Politiek-bestuurlijke aspecten

Als gevolg van krimp krijgen gemeenten te maken met dalende inkomsten. Hierdoor moeten ook de uitgaven aangepast worden. Dit kan gevolgen hebben voor de leefbaarheid. Door de daling van de uitgaven kan het zijn dat voorzieningen moeten sluiten, de subsidies op sociaal-culturele activiteiten dalen, er geen geld is voor herstructurering of dat er minder geld is om de fysieke omgeving te onderhouden. Het is daarom belangrijk om te zoeken naar andere financieringsbronnen om de daling van financiële middelen op te kunnen vangen. Dit is niet per se een taak van de overheid, ook particuliere initiatieven kunnen hieraan bijdragen.

In deze scriptie is onderzocht op welke factoren van leefbaarheid krimp invloed heeft. De relaties tussen deze factoren zijn en krimp zijn daarbij besproken. Dit leidt tot het beeld dat de relaties tussen krimp en leefbaarheid wederkerig zijn. Krimp kan gevolgen hebben voor de leefbaarheid. Ook kan een slechte leefbaarheid krimp versterken. Waar ingrepen zich op zouden moeten richten is niet om krimp te voorkomen. Ervaringen uit Delfzijl en Zuid-Limburg laten zien dat dit niet werkt. Waar ingrepen zich op zouden moeten richten is ervoor te zorgen dat de leefbaarheid niet verslechtert als gevolg van krimp. Op die manier kunnen mensen die in krimpgebieden wonen in een leefbare omgeving wonen en wordt de krimp niet onnodig versterkt.

Ingrepen zouden zich moeten richten op de hiervoor behandelde factoren, waarbij het effect mogelijk sterker is als ingrepen zich richten op meerdere aspecten. Bijvoorbeeld niet alleen op het verbeteren van de fysieke leefomgeving, maar tegelijkertijd ook op het verbeteren van de sociale leefomgeving.

In het volgende hoofdstuk worden drie cases behandeld waarbij de effecten van het behandelde project of de ontwikkeling op de leefbaarheid worden onderzocht. Er wordt onderzocht op welke aspecten van de leefbaarheid de case effect heeft en wat de invloed is op de leefbaarheid. Op basis van de hier getrokken conclusies en de cases zullen vervolgens concrete aanbevelingen worden gedaan voor gemeenten die te maken krijgen met vraagstukken rondom krimp en leefbaarheid.

6 Cases

6.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt een drietal cases behandeld waarin sprake is van krimp en waarvan verwacht wordt dat de ingrepen die zijn gedaan een positieve invloed hebben op de leefbaarheid. Hierbij wordt gebruik gemaakt van het leefbaarheidsmodel dat is behandeld in hoofdstuk 3.4. Dit model wordt gebruikt om de effecten op de leefbaarheid in de cases op een systematische manier te beschrijven en te onderzoeken.

Voor de twee Nederlandse cases ('Verenigingswindmolen Wommels' en 'Fontana in Bad Nieuweschans') zijn semigestructureerde interviews met sleutelfiguren gehouden. Voor de interviews zijn er een aantal thema's met bijbehorende vragen opgesteld (zie Bijlage III). Tijdens de interviews zijn deze thema's leidraad geweest voor de gesprekken. Er is gekozen voor een semigestructureerd interview om de geïnterviewden de mogelijkheid te geven de eigen waarnemingen en ervaringen in het interview naar voren te brengen (Verschuren en Doorewaard, 2005). Er is gekozen voor sleutelfiguren omdat deze personen een breed netwerk hebben en weten welke zaken er spelen. Zij kunnen vaak ook aangeven welke belangen er spelen bij de verschillende actoren. Mede hierdoor mag van hen verwacht worden dat zij namens meerdere mensen spreken.

In de eerste case 'Parks and People Foundation' wordt een stichting behandeld die initiatieven ondersteunt om de leefomgeving kwalitatief beter te maken door de aanleg van groen. Uit voorgaande hoofdstukken is gebleken dat groen een significante omgevingsconditie is van leefbaarheid en dat door krimp meer mogelijkheden ontstaan om groen in de leefomgeving aan te leggen.

De tweede case 'Verenigingswindmolen Wommels' heeft betrekking op een door een vereniging beheerde windmolen. De hoofddoelstelling van deze windmolenvereniging is het genereren van geld om initiatieven en projecten ten bate van de leefbaarheid te financieren. Het teruglopen van inkomsten van krimpende gemeente kan invloed hebben op de subsidies voor verenigingen, activiteiten, onderhoud van openbaargroen en dergelijke.

In de derde case 'Fontana in Bad Nieuweschans' wordt de invloed van de aanwezigheid van Fontana in Bad Nieuweschans op de leefbaarheid behandeld. Fontana trekt jaarlijks 200.000 bezoekers naar Bad Nieuweschans. Deze bezoekers kunnen een stuwende werking hebben op de economie in Bad Nieuweschans. Daarnaast is Fontana voor de omgeving een grote werkgever.

De beschrijvingen van de cases zijn ook te beschouwen als een toets voor het leefbaarheidsmodel en de bruikbaarheid daarvan voor het in kaart brengen van de effecten. In de conclusie van dit hoofdstuk wordt hier verder op ingegaan.

6.2 Parks and People Foundation

6.2.1 Inleiding

Eén van de gevolgen van krimp is leegstand van woningen, vooral wanneer er sprake is van een daling van het aantal huishoudens. De leegstand vindt vaak plaats in de minst aantrekkelijke buurten. Door de leegstand kunnen deze buurten nog minder aantrekkelijk worden. Door te investeren in de

kwaliteit van de omgeving kan de leefbaarheid positief worden beïnvloed. Wanneer er sprake is van structurele krimp van de huishoudens, zal het onvermijdelijk zijn dat er woningen gesloopt worden. Het zullen met name de 'slechtste' buurten zijn die hier voor in aanmerking komen.

Baltimore heeft een sterke krimp meegemaakt waarbij ook het aantal huishoudens sterk is gedaald. Sinds 1950 is de bevolking van Baltimore met een derde afgenomen. Hierdoor is er veel braakliggend terrein vrijgekomen. Een goedkope manier om deze braakliggende terreinen opnieuw in te vullen is het gebruik van groen. Dit kan op een aantal manieren ingevuld worden. Zo kan eenvoudigweg gras aangelegd worden met een boom erin geplant, maar het groen kan ook aangelegd worden als een gemeenschappelijke tuin (een buurttuin), als volkstuin voor het verbouwen van groente, een park, enzovoort. Böhme (2007) onderschrijft het belang van groene planning in krimpgebieden op plekken waar ruimte vrijkomt en waaraan niet direct een andere invulling gegeven kan worden. Zij geeft daarbij aan dat het een relatief goedkope invulling kan zijn voor niet gebruikte ruimte. De Parks and People Foundation is een organisatie die is opgezet met als doel om de leefomgeving van Baltimore aantrekkelijker te maken door groen aan te leggen op braakliggend terrein, maar ook door het planten van bomen in sociale woningbouwbuurten.

Naast de literatuur zijn voor het bureauonderzoek de volgende bronnen gebruikt:

- De eigen websites van de besproken organisaties
- Krantenartikelen
- Interviews met betrokkenen (video's en artikelen)

Er wordt uitgebreid ingegaan op de Parks and People Foundation in Baltimore. Vervolgens wordt het leefbaarheidsmodel ingevuld met de effecten die 'groene' projecten hebben op de leefbaarheid. Per aspect worden deze uitgewerkt.

6.2.2 Baltimore

De Parks and People Foundation is een organisatie in de stad Baltimore. Baltimore is een stad in het oosten van de Verenigde Staten, circa 80 kilometer ten noordoosten van Washington DC. In de periode van 1990 tot 2003 is de stad gekrompen van 736.014 tot 602.733 inwoners, een daling van ruim 18 procent in 13 jaar. Bij de volkstelling in 2000 was 14 procent van de huizen onbewoond, volgens de verwachtingen zou dit in 2009 gestegen zijn tot 19 procent (U.S. Census Bureau, 2000). Als gevolg van de sterke krimp in Baltimore, die zich met name manifesteert in de slechtste wijken, komt de leefbaarheid extra onder druk te staan. Sinds het begin van de krimp die is ingezet door de de-industrialisatie, probeert Baltimore de krimp te bestrijden door de binnenstad te revitaliseren om daarmee nieuwe mensen aan te trekken. Het openbaar bestuur van Baltimore richt zich in haar beleid op demografische groei van Baltimore. Dit doet zij door grote herstructureringsprojecten van onder andere het oude havengebied. In Baltimore zijn een aantal NGO's (non governmental organizations) die projecten starten die zich niet richten op de demografische groei van Baltimore, maar op het verbeteren van de leefbaarheid van wijken. De Parks and People Foundation is één van deze NGO's. Deze foundation is opgericht om in de stad Baltimore de kwaliteit van de publieke ruimte te verbeteren. Zij richt zich vooral op de slechtere wijken en buurten in Baltimore (Andersen, 2005).

6.2.3 Parks and People Foundation

De Parks and People Foundation is in 1984 opgezet door de toenmalige burgemeester van Baltimore (1971-1987), William Donald Schaefer (overleden april 2011). Als burgemeester was hij zeer betrokken bij het verbeteren van de leefomgeving, zeker die van slechte wijken. Daarbij was initiatief van de bewoners een belangrijke factor (ABC news, 2011). De missie van de stichting is een gezonde omgeving creëren waar mensen leven, werken, leren en spelen. Het doel is om dat niet alleen te bereiken door wijken groener te maken, maar ook om mensen in buurten en wijken actief te laten samenwerken om een project uit te voeren en daarmee de sociale binding te versterken. De foundation bestaat uit 21 werknemers en heeft een begroting van vier miljoen dollar.

Het activiteitenpakket van de organisatie is erg breed. De kern is de aanleg van openbaar groen in wijken dat gebruikt kan worden door de inwoners van de wijk. Daarbij kan het gaan om de aanleg van moestuinen of schoolpleinen, maar ook om het plaatsen van een paar bomen. De rol van de Parks and People Foundation kan onder andere bestaan uit het geven van advies over het gebruik van planten, hulp bij de inkoop van het groen, hulp bij het ontwerpen van plannen en het geven van financiële ondersteuning (op uitzonderingen na is dit maximaal \$1.000,00 per project). De initiatieven voor de projecten moeten komen vanuit de wijk. Dit kan zijn vanuit wijk- of buurtverenigingen, maar ook van inwoners uit een wijk.

Om in aanmerking te komen voor financiële ondersteuning moet een aanvraag ingediend worden bij de organisatie. Daarbij moet informatie verstrekt worden over de deelnemers, de huidige situatie, het doel van het project, de eigendomssituatie ofwel het gebruiksrecht van de grond, de uitvoering en het onderhoud van het project.

Op de site van de foundation is een document te downloaden: 'A Guide to Greening Neighborhoods', dat een handleiding is voor mensen of groepen die zelf een project willen starten. Daarbij worden veel facetten die van belang zijn bij het organiseren van een project behandeld. Het gaat dan om wettelijke zaken, zoals het eigendom of gebruiksrecht van de grond of de aansprakelijkheid bij ongelukken. Verder wordt de opzet van het team, de opzet van het proces en het ontwerp behandeld. Ook wordt er ingegaan op bouw- en aanlegtechnieken en het lange termijn onderhoud.

Educatie is een belangrijk onderdeel voor de stichting. Het doel daarbij is om het milieubewustzijn en de interesse in de natuur bij kinderen te versterken. Ook leren ze dat ze door samen te werken zelf kunnen bijdragen aan de omgeving. Een onderdeel van de educatie is het opleiden van docenten. De docenten wordt geleerd hoe zij kinderen natuurbewustzijn kunnen bijbrengen. Dit wordt onder andere gedaan door met de kinderen de schoolpleinen te vergroenen en schooltuinen aan te leggen waar eetbare gewassen worden verbouwd. Voor kinderen biedt de Parks and People Foundation ook naschoolse activiteiten en zomerkampen waar kinderen spelenderwijs natuureducatie krijgen. Daarnaast bieden ze stageplekken aan voor studenten van hogescholen en universiteiten.

6.2.4 Het leefbaarheidsmodel

In deze paragraaf wordt aan de hand van het leefbaarheidsmodel geanalyseerd welke effecten de Parks and People Foundation heeft op de leefbaarheid in Baltimore.

Tabel 6-1 Verwachte effecten van de Parks and People Foundation op de leefbaarheid in wijken in Baltimore

		Aspecten van de leefomgeving			
		Ruimtelijke aspecten	Sociaal-culturele aspecten	Sociaaleconomische aspecten	Politiek-bestuurlijke aspecten
Leefbaarheidscriteria	Gebruikswaarde	Onaantrekkelijke ruimten worden aantrekkelijk gemaakt. Aantrekkelijke verblijfsruimte voor bewoners.		Een aantrekkelijke woonomgeving is aantrekkelijker voor ondernemers om zich te vestigen Positieve invloed op de woningprijzen door een aantrekkelijker leefomgeving.	Relatief goedkope invulling van de ruimte. Overheid trekt zich terug uit de besluitvorming over de invulling van de bestemming.
	Belevingswaarde	De fysieke leefomgeving wordt positiever ervaren.	Gezamenlijk een groenproject doen vraagt om samenwerking en sociale contacten.		
	Toe-eigeningswaarde	Zelf de eigen omgeving verbeteren leidt tot een sterkere binding met de eigen omgeving.	Door samen de buurt te versterken ontstaat er een gevoel van trots over 'onze' buurt.		Inwoners in plaats van de overheid worden 'eigenaar' van de publieke ruimte. Overheid doet een stap terug.
	Toekomstwaarde	Ook in de toekomst is dit een duurzame invulling van ongebruikte ruimte.	Kinderen bewust maken van de natuur en voedselproductie.		Het nieuwe ruimtegebruik wordt wettelijk vastgelegd in het bestemmingsplan.

Toelichting leefbaarheidseffecten

Ruimtelijke aspecten

Braakliggend terrein en slecht onderhouden openbaar groen heeft een negatieve uitstraling op een wijk. Door de aanleg van groen of het verbeteren van openbaar groen wordt de wijk aantrekkelijker. Omdat de initiatieven door bewoners zelf worden uitgevoerd versterkt dit het gevoel van trots op de wijk en de het gevoel van ownership, toe-eigeningswaarde.

Sociaal-culturele aspecten

Samen met andere bewoners van de wijk de eigen omgeving verbeteren leidt tot het versterken van sociale contacten tussen bewoners. Door het betrekken van zoveel mogelijk bewoners bij de organisatie en de realisatie van een project wordt de sociale binding tussen bewoners versterkt.

De Parks and People Foundation richt zich ook op educatie. Door kinderen op vroege leeftijd bewust te maken van de natuur en de voedselproductie is de bedoeling dat zij op latere leeftijd ook verantwoordelijk omgaan met de natuur.

Sociaaleconomische aspecten

De aanwezigheid van open groen in de omgeving heeft in Nederland een positief effect op de transactiewaarde van woningen (Gulicher, 2008; Visser en Van Dam, 2006). Te verwachten is dat dit ook geldt in Baltimore. Een groenere woonomgeving heeft dan naast een ruimtelijk positief effect, namelijk een aantrekkelijkere woonomgeving, ook een sociaaleconomisch effect.

Politiek-bestuurlijke aspecten

Voor het openbaar bestuur in een stad is het werk van de foundation een relatief goedkope oplossing voor de herinrichting van de ruimte (Böhme, 2007). De rol van de overheid varieert per project. Bij grotere projecten wordt er samengewerkt met de gemeente en bij kleinere projecten kan het gaan om het veranderen van de bestemming van een woonbestemming naar een groenbestemming.

6.2.5 Conclusie

Leegstand is één van de mogelijke gevolgen van krimp die de leefbaarheid van een dorp, een wijk of buurt kunnen verslechteren. Als er door de bevolkingsdaling ook sprake is van huishoudensdaling, zullen woningen uit de woningvoorraad gehaald moeten worden, met als mogelijk gevolg dat er lege plekken ontstaan. Een relatief goedkope invulling van deze lege plekken is de aanleg van 'groen'.

Het gebruik van groen levert in de eerste plaats een mooiere omgeving op dan braakliggend terrein. Een aantrekkelijke omgeving heeft ook een positief effect op de huizenprijzen. De projecten richten zich niet op het keren van de bevolkingskrimp, maar op het aantrekkelijk maken van de leefomgeving. Hierdoor kan de krimp die versterkt wordt door een slechte woonomgeving tegengegaan worden.

Bij de case van de Parks and People Foundation is een belangrijk aspect dat het project door bewoners wordt uitgevoerd. Niet alleen het initiatief moet komen vanuit de bewoners, zij moeten ook zorgen voor de aanleg en het onderhoud van het aangelegde groen. Er moet samengewerkt worden om het project van de grond te krijgen en te onderhouden. Het doel hierachter is dat er een sterkere sociale binding komt tussen de buurtbewoners en een sterkere band met de eigen omgeving.

Verder richt de organisatie zich ook op educatie. Door kinderen te betrekken bij verschillende groenprojecten worden ze zich bewust van de natuur en het milieu, raken ze betrokken bij de eigen omgeving en leren ze samen te werken. Ook studenten krijgen de mogelijkheid om als onderdeel van een stage de projecten te begeleiden en te ondersteunen.

Verder bestaat de mogelijkheid om meerdere actoren te betrekken bij de projecten. Lokale ondernemers kunnen producten afnemen die verbouwd worden in de moestuin. Ze kunnen ook ondersteuning geven aan het project door financieel bij te dragen of door het leveren van de benodigde materialen.

6.3 Verenigingswindmolen Wommels

6.3.1 Inleiding

Deze case gaat over de Feriening Kollektief Wynmunebesit Wommels lens (FKWWI) uit de dorpen Wommels en lens. Er wordt onderzocht hoe de exploitatie van een windmolen in een dorp bijdraagt aan de leefbaarheid.

Eén van de gevolgen waar krimpgebieden mee te maken hebben zijn teruglopende inkomsten. De gemeente krijgt minder inkomsten omdat zij minder inwoners heeft, maar ook verenigingen krijgen te maken met teruglopende inkomsten, aan de ene kant omdat er minder subsidies verleend worden, aan de andere kant omdat het aantal leden afneemt. Als gevolg hiervan zullen bepaalde voorzieningen moeten sluiten. Mede daardoor kan de leefbaarheid in een gebied verslechteren.

Om voorzieningen, zoals het dorpshuis, sportvelden of activiteiten in stand te houden of projecten ten behoeve van de leefbaarheid te realiseren, zullen nieuwe inkomstenbronnen moeten worden aangeboord. De Feriening Kollektief Wynmunebesit Wommels lens (FKWWI) uit de dorpen Wommels en lens doet dit door de exploitatie van een windmolen.

Voor deze case zijn diverse documenten bestudeerd en twee interviews afgenomen. De geraadpleegde bronnen zijn:

- Beleidsstukken
- Krantenartikelen
- Informatie van internet

Gesproken is met:

- De heer Douwe Weidenaar; Secretaris van de FKWWI.
- De heer Hessel Hofstra; Voorzitter van de vereniging Dorpsbelang

Daarnaast is er gebruik gemaakt van observaties bij de bezoeken aan het dorp Wommels.

6.3.2 Wommels

Wommels is een terpdorp in de gemeente Littensradiel in het westen van Friesland. In het centrum is ligt de terp, die karakteristiek is voor het dorp, er nog onbeschadigd bij. Het dorp ligt tussen de grotere steden Sneek, Bolsward, Leeuwarden en Franeker (zie Figuur 6-1). Wommels heeft circa 2030 inwoners en 830 huishoudens. Het dorp is goed ontsloten door een provinciale weg die boven Wommels langsloopt. Ook zijn er goede busverbindingen naar Leeuwarden, Bolsward en Sneek en ligt het op de route van de Q-liner over de Afsluitdijk naar Alkmaar.

Figuur 6-1 Overzichtskaart Wommels

Bron: maps.google.nl

Wommels heeft een ruim aanbod aan verenigingen. Daarbij zijn de kaatsvereniging en de muziekvereniging de grootste. Ook zijn er een tennisvereniging, een vereniging die het zwembad exploiteert en verschillende gezelligheidsverenigingen voor zowel de jeugd als voor ouderen. Wommels heeft zelf geen voetbalvereniging, deze is er wel in Oosterend (Easterein) op zo'n 2 km van Wommels. Wommels staat bekend om de jaarlijkse kaatswedstrijd de 'freulepartij'.

De vereniging Dorpsbelang is een actieve vereniging in Wommels, zij houden zich bezig met alle zaken die spelen die het algemeen belang aangaan. De belangrijkste punten die momenteel spelen zijn de nieuwbouw van maximaal 80 woningen in Wommels en het verkeer door Wommels. Door Wommels gaat veel landbouwverkeer en er is een gevaarlijke onoverzichtelijke kruising.

Voor een dorp van deze grootte heeft Wommels relatief veel voorzieningen. Er is een Jumbo supermarkt, een bakker, een winkel voor huishoudelijke producten, een kledingwinkel, een kapper en schoonheidssalon en een aantal horecagelegenheden. Ook heeft Wommels een verzorgingstehuis met aanleunwoningen, een basisschool en voortgezet onderwijs. Voor deze voorzieningen vervult Wommels een regiofunctie voor de omliggende dorpen waar geen tot weinig voorzieningen zijn. Voor de overige voorzieningen wordt gebruik gemaakt van de voorzieningen van de omliggende steden. De meeste inwoners van Wommels werken niet in Wommels, maar in één van de

omliggende steden. Wommels wordt door de geïnterviewden omschreven als een leefbaar, levendig en gezellig dorp. Het dorp kent een vrij sterke sociale binding.

In de periode 2004 tot 2010 is er geen daling van het aantal inwoners geweest in Wommels. Wel is er in die periode sprake geweest van ontgroening en vergrijzing. Ook neemt de gemiddelde huishoudensgrootte langzaam af (CBS Statline, 2011). Voor Wommels zelf is er geen bevolkingsprognose gemaakt, wel heeft het CBS een prognose gemaakt voor de gemeente Littensradiel. Volgens die prognose krijgt de gemeente te maken met een daling van circa 1 procent tot 2040. Er is dus geen sprake van een sterke daling. Wel gaat de bevolking volgens de prognoses sterk veranderen. Het aantal 64-plussers verdubbelt tot 2040, terwijl de leeftijdsgroepen 0-20 jaar en 20-65 jaar met respectievelijk 25 en 15 procent dalen (CBS Statline, 2010b).

6.3.3 Feriening Kollektief Wynmunebesit Wommels lens (FKWWI)

De Feriening Kollektief Wynmunebesit Wommels lens (FKWWI) is in 1996 opgericht door een aantal sociaal kapitaalkrachten van het dorp. Vanaf de oprichting heeft de FKWWI twee hoofddoelstellingen: het promoten en stimuleren van duurzame energie en het verbeteren van de leefbaarheid en het welzijn. De windmolenvereniging heeft 40 leden die maximaal 1000 euro in konden leggen. De leden konden zich alleen inschrijven vóór de realisatie van de windmolen.

De vereniging is begonnen met een kleine, 80 KW windmolen. Zes jaar geleden is deze vervangen door een grotere windmolen met een vermogen van 750 KW. Deze molen is goed voor het opwekken van energie voor ongeveer 500 huishoudens.

De aanschaffkosten van de windmolen waren 750.000 euro. Daarvan is maximaal 40.000 euro betaald door de leden. De leden krijgen een rente percentage 6 procent. De rest is gefinancierd door de Triodos bank. De financiering bij de Triodos bank is goedkoper dan de financiering via leden, toch is ervoor gekozen om ook leden te laten investeren in de windmolen. De windmolen is gebouwd in de periode dat er nog subsidie werd gegeven op duurzame energie. Voor een periode van 10 jaar kreeg de vereniging 7 cent subsidie per kWh. Deze subsidie viel onder de ministeriële regeling Milieukwaliteit Elektriciteitsproductie, kortweg de MEP-regeling, die in 2006 is afgeschaft omdat de regeling te succesvol was waardoor het de overheid te veel geld ging kosten. Zonder deze subsidie was het bouwen van de molen niet rendabel geweest.

De opbrengsten van de windmolen zijn afhankelijk van de hoeveelheid energie die opgewekt wordt en dat is afhankelijk van de hoeveelheid wind. In een goed windjaar kan er een winst gemaakt worden van 45.000 euro. Het jaar 2010 is een slecht windjaar geweest, waardoor de molen ongeveer quitte draait en er geen geld uitgekeerd wordt.

De FKWWI heeft een fonds opgezet waarin de opbrengsten van de molen worden gestort. Dit fonds keert geld uit aan projecten voor de dorpen lens en Wommels. Het geld wordt evenredig naar de grootte van de dorpen verdeeld. Er zijn twee projectgroepen die zich richten op de uitkeringen. Eén projectgroep richt zich op projecten die de leefbaarheid, het welzijn en de levendigheid verbeteren. De andere projectgroep richt zich op uitkeringen ten behoeve van energieprojecten.

De FKWWI heeft een aantal voorwaarden waaraan moet worden voldaan om in aanmerking te komen voor een uitkering uit het fonds. De belangrijkste zijn de volgende:

- Er moet een korte omschrijving worden gegeven van het doel van de aanvraag
- Aanvragen moeten de leefbaarheid van beide dorpen bevorderen
- Zelfwerkzaamheid is belangrijk
- Er wordt geen bijdrage in exploitatiekosten of exploitatietekorten toegekend

De opbrengst van de molen wordt gebruikt voor verschillende doeleinden. Er worden bijdragen gegeven aan vereniging, bijvoorbeeld aan de muziekvereniging om nieuwe uniformen te kopen. Er wordt ook bijgedragen aan evenementen en activiteiten die het dorp levendig te houden. Een onderwerp dat momenteel speelt in de gemeente is het zwembad. De gemeente vindt de exploitatiekosten van het zwembad te hoog en wil het zwembad mogelijk sluiten. Een aantal vrijwilligers is begonnen om een plan te maken om het zwembad weer te laten renderen door bijvoorbeeld te investeren in speeltoestellen en een nieuwe glijbaan om het zwembad aantrekkelijker te maken voor het publiek. Hierover wordt ook gesproken met de windmolenvereniging, om te kijken zij hier een rol bij kan spelen.

Naast de doelstelling om de levendigheid, het welzijn en de leefbaarheid te verbeteren heeft de FKWWI ook een doelstelling om duurzame energie te stimuleren. Dit doen ze door bijdragen te leveren aan energiebesparende ingrepen en bijdragen aan investeringen in duurzame energieopwekking, zoals bijvoorbeeld de plaatsing van zonnecellen.

6.3.4 Het leefbaarheidsmodel

In deze paragraaf wordt aan de hand van het leefbaarheidsmodel geanalyseerd welke effecten de Windmolenvereniging heeft op de leefbaarheid in het dorp Wommels. Daarbij wordt er gebruikt gemaakt van de theorie over leefbaarheid zoals behandeld in hoofdstuk 3, bureauonderzoek en de interviews. In Tabel 6-2 worden de effecten van de FKWWI op de leefbaarheid in Wommels samengevat. Daarna worden deze effecten toegelicht.

Tabel 6-2 Effecten van de FKWWI op de leefbaarheid in Wommels

		Aspecten van de leefomgeving			
		Ruimtelijke aspecten	Sociaal-culturele aspecten	Sociaaleconomische aspecten	Politiek-bestuurlijke aspecten
Leefbaarheidscriteria	Gebruikswaarde	Natuurlijke hulpbronnen worden gebruikt voor het genereren van inkomsten.	<p>Draagt financieel bij aan extra activiteiten en eenmalige investeringen.</p> <p>Aanwezigheid van sociaal kapitaal voor het opzetten van een vereniging en plaatsing, onderhoud en verdelen van de winsten van de molen over de aanmeldingen.</p> <p>Draagt bij aan activiteiten in het dorp en investeringen voor verenigingen.</p>	<p>Windmolens zijn zonder subsidie nog niet rendabel.</p> <p>Leden van de vereniging krijgen rendement op investering.</p>	<p>Afhankelijk van vergunningverlening en bestemmingsplan van de gemeente.</p> <p>Afhankelijk van provinciaal en rijksbeleid:</p> <p>Stopzetten van subsidies maakt plaatsing nieuwe dorpsmolens niet haalbaar.</p> <p>Wetgeving omtrent plaatsing van windmolens meer gericht op clustering van molens.</p>
	Belevingswaarde	Vermindert deels de negatieve houding t.o.v. windmolens als gevolg van participatie.	<p>Resultaat van samenwerking tussen inwoners en verenigingen om mee te kunnen delen in de opbrengsten van de molen.</p> <p>Meer activiteiten in het dorp draagt bij aan sociale cohesie.</p>		Minder weerstand bij plaatsing omdat de windmolen voordeel oplevert voor de dorpsbewoners
	Toe-eigeningswaarde		Participeren in een windmolen kan de betrokkenheid bij de omgeving versterken.		
	Toekomstwaarde		<p>Eenmalige bijdragen voor specifieke doeleinden t.b.v. de leefbaarheid en energiedoelstellingen.</p> <p>Langdurige inkomsten t.b.v. verschillende verenigingen en activiteiten.</p>		Bijdragen aan klimaatdoelstellingen overheid direct en indirect.

Toelichting leefbaarheidsmodel

Ruimtelijke aspecten

In Nederland zijn er verschillende verenigingen die een dorpsmolen in het bezit hebben. Een windmolen past bij de trend van duurzaamheid en duurzame energieopwekking. De molen levert stroom voor circa 500 huishoudens, meer dan de helft van het aantal huishoudens van de Wommels.

Er zijn veel mensen die negatief staan tegenover windmolens. Hiervoor zijn verschillende oorzaken, zoals geluidsoverlast, horizonvervuiling en overlast door slagschaduw. Wanneer er (financieel) wordt behaald uit een windmolen worden deze negatieve opvattingen als minder negatief beleefd (Bollinger, 2001).

Sociaal-culturele aspecten

De oprichting van een windmolenvereniging lijkt in Wommels het resultaat te zijn van de aanwezigheid van sociale binding. De sociale binding is in Wommels niet een gevolg van het opzetten van een windmolenvereniging, maar andersom. Een andere voorwaarde is de aanwezigheid van sociaal kapitaal. Het opzetten van een windmolenvereniging, het bouwen en exploiteren van een windmolen en de financiële verdeling van de opbrengsten van een windmolen vereisen kennis en kunde. Het is daarom belangrijk dat er bestuursleden zijn die een dergelijk project kunnen besturen. In Wommels is het project geïnitieerd en opgezet door mensen die hogere functies bekleden.

Zowel de vereniging Dorpsbelang als de windmolenvereniging stellen dat de bijdragen van de windmolenvereniging niet nodig zijn om voorzieningen in stand te houden. Een uitzondering hierop is het zwembad in Wommels. De gemeente stelt minder subsidie beschikbaar voor het zwembad, hierdoor is sprake van dat het zwembad moet gaan sluiten. Een groep vrijwilligers is opgestaan om het zwembad open te houden. Om dit te bewerkstelligen zijn er gesprekken met de FKWWI om te onderzoeken wat de FKWWI kan bijdragen aan het open blijven van het zwembad. De FKWWI heeft in haar doelstellingen opgenomen dat zij niet bijdraagt aan het opvullen van een tekort in exploitatiekosten. Dit geldt ook voor het zwembad. In het geval van het zwembad gaat het om het aantrekkelijker maken van het zwembad zodat er meer bezoekers komen of een investering in de energiehuishouding zodat het zwembad lagere energiekosten krijgt (Hofstra, 2011; Weidenaar, 2011). Daarnaast draagt de FKWWI bij aan de levendigheid van de verenigingen en aan de levendigheid van het dorp doordat de extra inkomsten van de windmolenvereniging activiteiten en investeringen mogelijk maken. De levendigheid in het dorp versterkt de sociale samenhang in het dorp (Bollinger, 2001).

Een dorpswindmolen kan onderdeel van het dorp worden door de opbrengsten die een windmolen genereert voor het dorp. Dit kan versterkt worden door een duidelijke communicatie van de opbrengsten van de windmolen naar de leden en de dorpsbewoners. De informatievoorziening heeft invloed op de beleving van de inwoners op de windmolen als onderdeel van het dorp en kan zodoende bijdragen aan de positieve beleving van het dorp en daarmee aan de leefbaarheid (Knox en Marston, 2003, p. 40; Van Dijk, 2009). In Wommels worden de inwoners geïnformeerd door middel van een jaarlijks overzicht van de projecten die gesteund zijn door de FKWWI. De communicatie zou verbeterd kunnen worden door een meer directe communicatie over de opbrengst van de windmolen. Een voorbeeld hiervan is windmolenvereniging De Windvogel die per

maand de opbrengst in kWh op de website zet. Een andere mogelijkheid is om in het dorp een bord te plaatsen waar de opbrengst van de molen op wordt aangegeven.

De toekomstwaarde van een molen is een belangrijk criterium bij de windmolenvereniging. Wanneer een molen staat, levert dit voor 10 tot 15 jaar een duurzame bijdrage aan voorzieningen en activiteiten van het dorp. Ook de investeringen die gedaan kunnen worden om energie te besparen hebben een duurzaam karakter. Het bedrag dat jaarlijks kan worden uitgekeerd is variabel en is afhankelijk van de wind.

Sociaaleconomische aspecten

De leden krijgen jaarlijks een vast bedrag uitgekeerd onafhankelijk van of het een windrijk jaar is geweest. De leden krijgen jaarlijks een percentage van zes procent over hun investering van maximaal 1000 euro. Het gaat hierbij dus om een zeer marginaal inkomen voor de leden.

De winst die de molen opbrengt, dus na de aftrek van de aflossing en rente-uitkeringen, varieert jaarlijks tussen de 0 en 45.000 euro, afhankelijk van de hoeveelheid wind.

De windmolen die door de windmolenvereniging is gerealiseerd is gebouwd met financiële ondersteuning vanuit een subsidieregeling. Zonder deze subsidie zou de windmolen niet rendabel kunnen zijn. De subsidieregeling waarmee de molen in Wommels is gerealiseerd is in 2006 stopgezet omdat er zoveel aanvragen voor waren gedaan dat de subsidiepot leeg was. Een dergelijk project momenteel opstarten zou zodoende niet rendabel zijn en hooguit quitte draaien (Weidenaar, 2011).

Politiek-bestuurlijke aspecten

Vaak leidt georganiseerde weerstand van omwonenden tot lange vertragingen en het niet doorgaan van de plaatsing van een windmolen of een windmolenpark (Remmers, 2009). De plaatsing van een windmolen waar een dorp van profiteert leidt tot minder weerstand bij de plaatsing van een windmolen (Bollinger, 2001). Uiteraard is de locatie van de windmolen hier ook een belangrijke voorwaarde voor. Wanneer een windmolen zodanig geplaatst wordt dat hij geluidsoverlast en/of overlast door slagschaduw veroorzaakt leidt dit mogelijk wel tot weerstand.

Bij de plaatsing van de windmolen is er geen weerstand geweest. De locatie van de windmolen is hierbij het belangrijkste geweest. Ook bij de plaatsing van een andere windmolen in Wommels is weinig weerstand geweest. Daar was wel sprake van overlast door slagschaduw. In overleg is er besloten om gedurende het voor- en najaar de molen voor enkele uren per dag stil te zetten wanneer de zon laag staat en hierdoor voor slagschaduwoverlast zou zorgen (Weidenaar, 2011).

Voor de plaatsing van deze windmolen is het bestemmingsplan gewijzigd. Er is toegezegd dat er op deze plek altijd een molen mag blijven staan mits die voldoet aan de gestelde eisen aan de ashoogte. De huidige molen kan nog minstens een jaar of acht mee. Of er daarna een nieuwe molen geplaatst kan worden is onduidelijk, omdat nieuwe molens vaak hoger zijn dan toegestaan is op die plek.

Te verwachten is dat een plan om een windmolen te bouwen dat van bottom-up komt en tevens bijdraagt aan de leefbaarheid van het dorp waar de windmolen komt te staan, ervoor kan zorgen dat er bij de besluitvorming minder weerstand wordt ondervonden. Daarbij hebben de inwoners meer invloed op de locatie van de windmolen doordat zij vanaf het begin meer betrokken zijn bij het plan.

In de praktijk blijkt dat de invloed op de locatie van de windmolen met name wordt beperkt door het provinciaal en het lokaal beleid en het bestemmingsplan.

De provincie Friesland voert momenteel een beleid dat zich richt op het concentreren van windmolens in clusters. Daarbij wordt het wel mogelijk gemaakt voor gemeenten, verenigingen en particulieren om te participeren in windmolenparken. De FKWWI is in gesprek met de provincie om te kunnen participeren in een windmolenpark dat nog gerealiseerd moet worden. Door het clusterbeleid wordt het lastiger of onmogelijk om solitaire windmolens zoals die in Wommels te realiseren.

Veel gemeenten hebben doelstellingen wat betreft de energieopwekking uit duurzame bronnen en streven ernaar klimaatneutraal te worden binnen een bepaalde periode. Een windmolen kan bijdragen aan deze energiedoelstellingen. Het kabinet heeft als doel gesteld dat in 2020 twintig procent van het energieverbruik duurzaam wordt opgewekt, er moet dertig procent minder uitstoot van broeikasgassen zijn en twee procent energiebesparing per jaar tot 2020 (Ministerie van VROM et al., 2007). De gemeente Littensradiel heeft geen duidelijke energiedoelstellingen geformuleerd. Wel heeft de windmolenvereniging naast de doelstelling om het welzijn, de levendigheid en de leefbaarheid in het dorp te verbeteren ook een doelstelling om duurzame energie te stimuleren. Een deel van de opbrengsten gaat ook naar duurzame energieprojecten. De vereniging heeft onlangs een grote investering gedaan in een warmtepomp voor een school in Wommels. Ook kunnen leden een bijdrage krijgen voor de aanleg van zonnecellen en dubbelglas.

Een mogelijk gevolg van de inkomsten die de windmolen opbrengt is dat de gemeente de subsidies aan verenigingen en activiteiten zou kunnen verlagen. Zowel Weidenaar (2011) van de FKWWI als Hofstra van Dorpsbelangen (2011) geven aan dat dit momenteel niet gebeurt. Voor het eerder genoemde project waarbij er een warmtepomp is geplaatst bij een school waardoor de energiekosten omlaag gaan, is vastgelegd dat de bespaarde energiekosten niet in mindering gebracht worden op de gemeentelijke bijdrage aan de school, maar dat deze worden geïnvesteerd in onder andere de computerruimte (Weidenaar, 2011).

6.3.5 Conclusie

Gemeenten en dorpen kunnen te maken krijgen met dalende inkomsten als gevolg van bevolkingsdaling. Dit kan nog versterkt worden door de economische situatie en door politieke beslissingen. Als voorbeeld is een windmolenvereniging uit Wommels bestudeerd. Deze vereniging heeft als doelstelling het welzijn, de levendigheid en de leefbaarheid te verbeteren. Dit doet ze door de opbrengsten van de windmolen te verdelen onder projecten en verenigingen.

In Wommels is er geen sprake van sterke krimp, de verwachting is een daling van één procent voor de gemeente Littensradiel, waar Wommels deel van uitmaakt, in de komende dertig jaar. Wel krijgt de gemeente Littensradiel te maken met een sterke vergrijzing.

Uit het onderzoek komt naar voren dat de bijdragen van de windmolenvereniging bijdragen aan de levendigheid en de leefbaarheid van het dorp. De soorten projecten die gefinancierd worden zijn heel breed. Het kan dan gaan om het in stand houden van lokale monumenten of het financieren van sociaal-culturele voorzieningen en activiteiten of het verbeteren van de omgevingskwaliteit. Het is in Wommels niet zo dat zonder deze bijdragen voorzieningen gesloten zouden worden. Het geeft wel

meer mogelijkheden tot investeringen bij verenigingen en draagt bij aan de activiteiten die plaatsvinden in Wommels. Hierdoor draagt de windmolen wel degelijk bij aan de leefbaarheid in het dorp. Daarnaast stimuleert en investeert de vereniging in energiebesparing en duurzame energiebronnen (Weidenaar, 2011).

Volgens Weidenaar (2011) is het opzetten van een windmolenvereniging en de financiering, bouw en exploitatie van de windmolen mogelijk geweest omdat er een aantal mensen hierin het initiatief hebben genomen, een aantal sociaal kapitaalkrachtige uit Wommels. Daarnaast was er al een vrij hechte sociale samenhang, waardoor contacten met andere voorstanders van een dergelijk project eenvoudig te leggen waren. Het lijkt hierdoor dat sociale binding niet alleen direct invloed heeft op de beleving van de leefbaarheid zoals in hoofdstuk 4.2.2 naar voren komt, maar dat het ook een belangrijke voorwaarde is voor nieuwe initiatieven om de leefbaarheid te versterken.

Het wel of niet kunnen plaatsen is sterk afhankelijk van het beleid van de overheid. De windmolen in Wommels kon geplaatst worden mede door de toen geldende subsidieregeling. Het wegvallen van deze regeling leidt ertoe dat een solitaire windmolen niet meer rendabel is. Het provinciaal en het lokaal beleid ten aanzien van de plaatsing kan ook dus stimulerend en belemmerend werken op het realiseren van een dergelijk project.

6.4 Fontana Bad Nieuweschans

6.4.1 Inleiding

De laatste case die wordt behandeld in deze scriptie gaat over het kuuroord Fontana in Bad Nieuweschans. Er wordt besproken hoe de exploitatie van een lokale natuurlijke hulpbron bij kan dragen aan de leefbaarheid.

Eerst worden de achtergronden geschetst van Bad Nieuweschans en Fontana. Vervolgens wordt aangegeven welke effecten de vestiging van Bad Nieuweschans heeft op de leefbaarheid. Deze worden in een het leefbaarheidsmodel weergegeven en vervolgens uitgewerkt.

Voor deze case is gebruik gemaakt van bureauonderzoek en interviews. Geraadpleegde bronnen zijn:

- Beleidsstukken
- Krantenartikelen
- Informatie van internet

Gesproken is met:

- Mevrouw Ali Dammer; Ambtenaar wonen en wijken in de gemeente Oldambt; heeft vanuit haar functie te maken met het vraagstuk krimp.

- De heer Harm Arend Meijer; secretaris Vereniging Dorpsbelangen, penningmeester Stichting Promotie Bad Nieuweschans, secretaris Vereniging Handel en Nijverheid⁶, gepensioneerd aannemer; sleutelfiguur in de Bad Nieuweschans.
- De heer Pieter Spruyt; Onderdirecteur Fontana Bad Nieuweschans, bestuurslid vereniging Dorpsbelangen.
- Mevrouw de Jonge; Motel Paradiso in Bad Nieuweschans, vanuit haar functie heeft ze informatie over de invloed van Fontana op de hotelsector in Bad Nieuweschans.

6.4.2 Bad Nieuweschans

Bad Nieuweschans is een grensdorp in Oost Groningen. Anders dan de omliggende dorpen is Bad Nieuweschans geen boerendorp, maar een oude vestingstad. Sinds 1870 is het geen vesting meer. In de periode na 1870 zijn veel vestingwerken afgebroken en zijn de grachten, die in de karakteristieke vorm van een vijfhoek aangelegd waren, gedempt.

Tot 1990 was Bad Nieuweschans een eigen gemeente, de naam was toen nog Nieuweschans. In 1990 is Nieuweschans samengevoegd met de gemeenten Beerta en Finsterwolde in de nieuwe gemeente Reiderland. Op 1 januari 2010 is er opnieuw een gemeentelijk herindeling geweest. Daarbij werd Reiderland samengevoegd met de gemeenten Winschoten en Scheemda tot de gemeente Oldambt. Bad Nieuweschans vervult geen regiofunctie, de regiofunctie wordt vervuld door de gemeente Winschoten. Hierdoor is er in Bad Nieuweschans weinig detailhandel. Er zijn enkele winkels voor de dagelijkse boodschappen. Ook is er een klein aantal eet- en afhaalgelegenheden en een aantal hotels.

Per 1 april 2009 is de naam Nieuweschans veranderd in Bad Nieuweschans. De naamsverandering is met name voortgekomen uit de wens van Fontana. De directeur van Fontana pleitte al dertien jaar voor de naamsverandering (Ellenbroek, 2008). Fontana ziet Bad Nieuweschans zich graag ontwikkelen tot kuurdorp. De toevoeging van het woord Bad aan de plaatsnaam zou deze identiteit moeten versterken en de aantrekkingskracht op Nederlandse en Duitse toeristen en recreanten moeten vergroten. Deze toevoeging heeft vooral in het buitenland betekenis, waar een plaats met een kuuroord een dergelijke toevoeging krijgt. In het Frans is dat bijvoorbeeld 'Les Bains' en in het Duits is dat 'Bad'. Voor de naamswijziging kwam met name steun vanuit de ondernemers en is de Stichting Promotie Bad Nieuwschans (SPBN) in het leven geroepen. Deze stichting heeft als hoofddoelstelling *'het toerisme en de daarmee samenhangende bedrijvigheid in en rond het dorp Nieuweschans te bevorderen. Ook wil zij activiteiten initiëren en ondersteunen, die daaraan*

⁶ Inmiddels heeft de Vereniging Handel en Nijverheid besloten om in ieder geval tot 2014 niet actief door te gaan. De bedoeling is dat de Vereniging Dorpsbelang ook de belangenvertegenwoordiging van de ondernemers op zich gaat nemen (De Jonge, 2011; Meijer, 2011).

dienstbaar zijn.' (SPBN, 2006). De naamsverandering is uiteindelijk door de gemeenteraad aangenomen met acht stemmen voor en vier stemmen tegen (Dammer, 2011; Meijer, 2011).

De bevolking van Bad Nieuweschans laat al sinds de jaren '80 een afname zien. Tussen 1980 en 1995 is de bevolking in Nieuweschans gedaald van 1850 inwoners naar 1570 inwoners. Deze daling werd voor een groot deel veroorzaakt door het verdwijnen van de marechaussee en de douane. Ook verdwenen er in die tijd een aantal grote vervoersbedrijven en industrieën (Meijer, 2011). Afgelopen decennium heeft de daling zich doorgezet. De bevolking is van gedaald van 1595 inwoners naar 1475 inwoners in de periode 2000-2010. Dat is een daling van circa 7,5 procent. Voor Bad Nieuweschans zijn er geen prognosegegevens beschikbaar. Voor de oude gemeente Reiderland wordt een daling van 4,2 procent tot 2025 verwacht en voor de gemeente Oldambt is dat een daling van 3 procent (CBS Statline, 2010a).

In veel krimpgebieden gaat demografische krimp samen met een teruglopende werkgelegenheid. Een voorbeeld hiervan is de dramatische afname van werkgelegenheid in Limburg na het sluiten van de mijnen. Ook Bad Nieuweschans heeft een dergelijke daling in werkgelegenheid meegemaakt. In de jaren '80 zijn de marechaussee en de douane verdwenen. Daarnaast zijn er in die periode ook een aantal grote transportbedrijven gestopt in Nieuweschans. Als gevolg daarvan zijn er in die periode veel mensen vertrokken uit Bad Nieuweschans (Meijer, 2011). Dit is slecht voor de sociaaleconomische positie van een dorp of regio (Van Dam, et al., 2006).

6.4.3 Fontana

Het kuuroord Fontana is opgericht in 1985 nadat in 1980 een eerste proefboring is gedaan waaruit bleek dat zich op ruim 600 meter onder Nieuweschans een bron met sterk mineraalhoudend water bevond. In Nederland zijn er geen richtlijnen met betrekking tot kuuroorden, deze bestaan wel in Duitsland. Volgens de Duitse normen voldoet het bronwater van Fontana aan de eisen voor een kuuroord. Een Duitse professor van het 'Laboratorium für Wasseruntersuchungen' in Hannover omschreef het Groningse bronwater als een 'ijzer- en jodiumhoudende thermaalsole met een hoog gehalte calcium en sulfaationen'. Op dit moment zijn er nog drie andere kuuroorden in Nederland: Termae 2000 in Valkenburg, Sanadome in Nijmegen en Thermaalbad Arcen.

Fontana biedt zowel wellnesskuren als medische kuren aan. Naast de mineraalhoudende thermaalbaden, sauna's en lichttherapie is er in samenwerking met het Martini Ziekenhuis in Groningen een dermatologieafdeling voor de behandeling van de huidziekte psoriasis. Ook worden er kuren aangeboden in samenwerking met fysiotherapeuten voor behandelingen aan het bewegingsapparaat, voor mensen met reuma en voor mensen met Parkinson. Daarnaast is het complex uitgebreid met een hotel, restaurant en bar.

In 1986, een jaar na de opening, was het bezoekersaantal van Fontana circa 80.000. De laatste jaren is het bezoekersaantal gestagneerd op ongeveer 200.000 bezoekers per jaar, gemiddeld 550 per dag. Fontana heeft een bovenregionaal verzorgingsgebied. Volgens Sijsma en Werner (2008) is Fontana bad, naast onder andere de zeehondencrèche Pieterburen in de Marne, een van de stuwende attracties van de Noordelijke regio volgens.

Bij de oprichting van het huidige Fontana werd er gesteld dat het voor ongeveer 300 mensen werkgelegenheid op zou leveren. Daarnaast zou het een belangrijke impuls geven voor het dorp

Nieuweschans. Mede om deze redenen heeft het bronnenbad, zoals het eerst heette, subsidie gekregen bij de oprichting. Momenteel biedt Fontana aan circa 140 mensen werk. Ongeveer een derde van de werknemers komt uit Bad Nieuweschans of directe omgeving, een derde komt uit de rest van Oldambt en een derde komt van verder, onder andere Groningen en Assen.

6.4.4 Het leefbaarheidsmodel

In deze paragraaf wordt aan de hand van het leefbaarheidsmodel geanalyseerd welke effecten Fontana heeft op de leefbaarheid in Bad Nieuweschans. Daarbij wordt er gebruikt gemaakt van de theorie over leefbaarheid zoals behandeld in hoofdstuk 3, bureauonderzoek en de interviews. Eerst worden de effecten in het leefbaarheidsmodel ingevuld, vervolgens worden ze per aspect toegelicht.

Tabel-3 Effecten van Fontana op de leefbaarheid in Bad Nieuweschans

		Aspecten van de leefomgeving			
		Ruimtelijke aspecten	Sociaal-culturele aspecten	Sociaaleconomische aspecten	Politiek-bestuurlijke aspecten
Leefbaarheidscriteria	Gebruikswaarde	Er wordt gebruik gemaakt van de aanwezige natuurlijke hulpbronnen.	Recreanten, toeristen en inwoners kunnen kunstgalerieën bezoeken en meedoen aan cursussen en workshops op het gebied van kunst.	Fontana biedt directe en indirecte werkgelegenheid. In potentie kunnen ondernemers profiteren van het grote bezoekersaantal van Fontana. De aanwezigheid van Fontana biedt mogelijk voor ondernemers die zich richten op de bezoekers van Fontana.	Gemeentelijk beleid richt zich op de ontwikkeling van Bad Nieuweschans tot kuuroord (echter, geen actieve houding momenteel)
	Belevingswaarde	Er lijkt een afstand te bestaan tussen de inwoners van Bad Nieuweschans en Fontana.	De vestiging van kunstenaars en galerieën in Bad Nieuweschans draagt bij aan het imago als kunst en wellness dorp.		Bad Nieuweschans wordt nog niet ervaren als kuurdorp door het gebrek aan voorzieningen voor recreanten.
	Toe-eigeningswaarde	Fontana wordt niet gezien als een bedrijf van Bad Nieuweschans, maar als een bedrijf dat los staat van het dorp.			
	Toekomstwaarde	Fysieke verbeteringen aan persoonlijke eigendommen en publieke eigendommen zijn mogelijk door de versterking van de economie.	Verdere ontwikkeling van de kunstsector die past bij Bad Nieuweschans als kuurdorp	Het inzetten van een duidelijk imago gericht op de wellness sector stimuleert (daarmee samenghangende) bedrijvigheid waardoor het imago van kuurdorp verder versterkt wordt.	De gemeente richt zich op samenwerking met andere partijen om te komen tot een plan van aanpak voor het benoemen en realiseren van kansen die er zijn voor het versterken van het toeristisch profiel.

Toelichting leefbaarheidsmodel

Ruimtelijke aspecten

Zonder de natuurlijke bron zou Fontana er niet zijn in Bad Nieuweschans. Door de aantrekkingskracht op het grote aantal recreanten en toeristen is de verwachting dat Fontana een belangrijk onderdeel van het dorp is dat voor een groot deel het imago van Bad Nieuweschans bepaalt. Hierdoor is te verwachten dat voor de inwoners Fontana onderdeel wordt van de identiteit van Bad Nieuweschans.

Uit de interviews met zowel de heer Spruyt van Fontana als met de heer Meijer en mevrouw Dammer blijkt dat er een afstand lijkt te bestaan tussen de inwoners van Bad Nieuweschans en Fontana. Vanuit de inwoners bestaat er een beeld van Fontana dat het vrijwel los staat van de

gemeenschap. Dit zou een gevolg kunnen zijn van het feit dat het dorp zelf weinig lijkt te profiteren van de 200.000 bezoekers die jaarlijks Fontana bezoeken. Dit heeft nauw te maken met de sociaaleconomische aspecten die verderop worden behandeld.

Daarnaast is te verwachten dat Fontana een directe en indirecte economische impuls geeft aan het dorp door de 200.000 duizend bezoekers. Over het effect op de werkgelegenheid hiervan wordt ingegaan bij sociaaleconomische aspecten. Deze economische impuls kan ertoe leiden dat oude gebouwen kunnen worden opgeknapt en de openbare ruimten worden onderhouden en verbeterd. Of de aanwezigheid van Fontana dit effect sorteert is op basis van de interviews niet vast te stellen. Een voorbeeld waaruit het effect van Fontana blijkt is de gerestaureerde oude remise van Bad Nieuweschans. In deze remise is het kunstenaars collectief 'De Graanrepubliek' gevestigd. In de oude remise is een koffieschenkerij en een galerie gevestigd en ook zijn er mogelijkheden om verschillende kunst cursussen en workshops te volgen. De keuze voor de vestiging van de Graanrepubliek in Bad Nieuweschans komt door de aanwezigheid van Fontana die expositieruimte beschikbaar stelt op het terrein van Fontana voor kunstenaars van de Graanrepubliek. Ook de bezoekers die naar Fontana gaan zijn potentiële klanten van de koffieschenkerij en potentiële cursisten bij de Graanrepubliek.

Sociaal-culturele aspecten

Er is een duidelijke ontwikkeling te zien van het aantal kunstenaars en kunstgalerieën dat zich vestigt in Bad Nieuweschans. Zeker de komst van het kunstenaarscollectief 'de Graanrepubliek' heeft voor een impuls gezorgd. In de oude remise worden ook veel cursussen gegeven aan geïnteresseerden. Tevens is er in de oude remise een koffieschenkerij gevestigd. Volgens de heer Spruyt (2011) zijn dit voorzieningen die passen bij het Bad Nieuweschans als kuurdorp omdat ze inspelen op de wensen van bezoekers van Fontana.

Sociaaleconomische aspecten

Lage werkloosheid is een belangrijke factor voor een goede leefbaarheid (Leidelsemeijer, et al., 2008). In de jaren tachtig is een aantal grote werkgevers verdwenen in Bad Nieuweschans. Als gevolg hiervan heeft Bad Nieuweschans een periode van sterke demografische krimp gekend. Bij de oprichting van Fontana was de verwachting dat er circa 300 nieuwe banen gecreëerd zouden worden. Momenteel heeft Fontana circa 140 werknemers in dienst, waarvan tweederde uit de gemeente Oldambt. Daarnaast levert Fontana indirecte werkgelegenheid op door het afnemen van producten en diensten van andere bedrijven. Ook zijn er mogelijkheden voor andere bedrijven om te profiteren van de aanwezigheid van de bezoekers van Fontana.

Uit de interviews blijkt dat de verwachte economische impuls die de vestiging van Fontana zou bewerkstelligen is niet gehaald. De verwachting was dat er meer ondernemers zouden zijn dan nu het geval is die zouden profiteren van de grote aantallen bezoekers van Fontana. Uit de gesprekken komen hiervoor een aantal mogelijke oorzaken naar voren.

De heer Spruyt geeft de verklaring dat veel Nieuweschansers een wat afwachtende houding hebben. Dit geldt ook voor ondernemers die niet actief de kansen pakken waar het bijvoorbeeld gaat om samenwerking met Fontana.

Een andere reden dat er weinig geprofiteerd wordt van de aantrekkingskracht van de bezoekers is dat de bezoekers komen voor het kuurbad en niet voor de omgeving. Zij komen met de auto vanaf de

A7 en gaan naar Fontana. Na hun bezoek vertrekken zij weer naar de A7 en doen het dorp daarbij niet aan. Dit is mogelijk omdat Fontana alles in huis heeft voor een kuurdag of -dagen. Hierdoor is het niet nodig dat bezoekers het complex van Fontana verlaten (de Jong, 2011; Meijer, 2011; Spruyt, 2011).

Daarnaast is het aantal voorzieningen dat in Bad Nieuweschans aanwezig is niet groot. Dit komt doordat Bad Nieuweschans geen regiofunctie vervult waar het gaat om voorzieningen. Hierdoor is er geen basis voor de ontwikkeling van overige detailhandel. Er is een aantal overnachtingsmogelijkheden in Bad Nieuweschans. Motel Paradiso zegt enige klandizie te krijgen van Fontana, maar zou ook zonder Fontana voldoende klandizie hebben. De heer Spruyt geeft aan dat hij voor de ontwikkeling van Bad Nieuweschans graag ook meer horecagelegenheden zou zien die passen bij de wensen van de gasten van Fontana.

De heer Spruyt (2011) van Fontana en de Stichting Promotie Bad Nieuweschans (SPBN, 2006) ziet graag dat Bad Nieuweschans zicht ontwikkelt tot kuuroord vergelijkbaar met Duitse kuuroorden. Dit is ook de reden dat ze hebben gepleit voor de naamsverandering. Door hiermee een duidelijk beeld naar buiten uit te stralen is zijn verwachting dat dit andere ondernemers aanmoedigt om zich te richten op het thema kuuroord. Hierbij gaat het dan om detailhandel gericht op de wensen van de bezoekers van Fontana, horecagelegenheden, overnachtingsmogelijkheden en speciaalzaken.

Politiek-bestuurlijke aspecten

De naamsverandering van Nieuweschans naar Bad Nieuweschans is een initiatief geweest van Fontana. Veel ondernemers hebben zich hierbij aangesloten. Een tegenstander van de naamsverandering, Bas Das, eigenaar van een timmerbedrijf, vreest voor aanscherping van de milieuregels als gevolg van de naamsverandering. Hij doelt hiermee op de strengere regelgeving die in Duitsland van kracht is voor kuuroorden met betrekking op onder andere de geluidsnormen. In Nederland is er momenteel geen dergelijke wetgeving.

Volgens de CPN was een ongeveer de helft van de inwoners tegen de naamsverandering, met als belangrijkste reden dat het voornamelijk een cadeautje was voor Fontana en niet direct voordeel geeft aan de inwoners (Ellenbroek, 2008). Dat er verdeeldheid was bij de naamsverandering blijkt ook uit de stemverhouding in de gemeenteraad. Acht stemmen voor en vier tegen. Om een meerderheid in de raad te krijgen is er door de Stichting Promotie Bad Nieuweschans een visiedocument opgesteld dat een beeld geeft van Bad Nieuweschans als Kuuroord waarbij de naamsverandering een eerste stap is (Meijer, 2011; SPBN, 2006).

De gemeente Oldambt heeft het idee van Bad Nieuweschans als kuuroord, zij het zeer beknopt, opgenomen in het gemeentelijk beleid. Daarbij gaat het om het versterken van de toeristische sector, detailhandel en horeca, maar bijvoorbeeld ook om het verbeteren van de fysieke uitstraling van Bad Nieuweschans. In het huidige beleidsplan toerisme en recreatie van de gemeente Oldambt wordt Bad Nieuweschans neergezet als een Wellness en Kunstdorp. De volgende actiepunten worden vermeld in het beleidsstuk:

- de opgave is om in samenwerking met lokale partijen zoals Fontana Bad Nieuweschans, Stichting Bruisend Bad Nieuweschans, Stichting Promotie Bad Nieuweschans en de

vereniging dorpsbelangen Bad Nieuweschans te komen tot een plan van aanpak om de kansen die er zijn voor versterking van het toeristisch profiel te benoemen en te realiseren.

- ondersteunen van kunstenaars en particuliere initiatieven ondersteunen initiatieven gebiedsontwikkeling omgeving Oude Remise/Silo
- ondersteuning in organisatie van evenementen en promotie

(Gemeente Oldambt, 2010)

Een uitwerking van deze actiepunten wordt in het rapport niet gegeven. Om tot een realisatie van deze plannen te komen zullen inwoners, ondernemers en politiek samen moeten werken. Een hindernis hierbij kan de verdeeldheid zijn in het dorp over het toekomstbeeld van Bad Nieuweschans. Zoals eerder vermeld staan veel inwoners niet direct positief tegenover Fontana.

6.4.5 Conclusie

In deze case is het kuurbad Fontana in Bad Nieuweschans behandeld met als doel te onderzoeken op welke wijze de aanwezigheid van de waterbron kan bijdragen aan de leefbaarheid in Bad Nieuweschans.

Bij de oprichting van Fontana was de verwachting dat het een economische impuls zou geven. Fontana zou op den duur 300 werknemers hebben en het zou een stuwende factor zijn voor andere economische ontwikkelingen doordat Fontana veel bezoekers naar Bad Nieuweschans brengt. Momenteel zijn er circa 140 werknemers in dienst bij Fontana en komen er jaarlijks 200.000 bezoekers.

Uit de analyse met behulp van het leefbaarheidsmodel, bureauonderzoek en de interviews komt een aantal potentiële voordelen naar voren die behaald kunnen worden, maar nog niet behaald zijn. Daarbij gaat het met name om de mogelijkheid tot economische ontwikkeling en daarmee samenhangend de ontwikkeling van Bad Nieuweschans tot kuurdorp. Bad Nieuweschans lijkt economisch nog niet echt te kunnen profiteren van de 200.000 bezoekers per jaar. Het gaat dan met name om de ontwikkeling van detailhandel en horeca. Uit het onderzoek komen hiervoor een aantal oorzaken naar voren:

- Bad Nieuweschans heeft een laag voorzieningenniveau dat onaantrekkelijk is voor de bezoekers van Fontana. Hierbij gaat het met name om detailhandel en horeca.
- Het lage voorzieningenniveau van Bad Nieuweschans biedt geen basis voor nieuwe ondernemingen die zich richten op de bezoekers van Bad Nieuweschans.
- Er is een gebrek aan ondernemerschap in Bad Nieuweschans.
- Fontana wordt door veel inwoners niet gezien als onderdeel van het dorp.
- Fontana heeft alle voorzieningen in huis die bezoekers van Fontana nodig hebben, zoals een restaurant, een hotel en een bar.

Zowel de gemeente Oldambt als Fontana en de Stichting Promotie Bad Nieuweschans zien dat Bad Nieuweschans zich kan ontwikkelen tot kuuroord. De gemeente heeft dit ook in haar beleid opgenomen evenals de Stichting Promotie Bad Nieuweschans. Er zijn een aantal ontwikkelingen gaande die voortkomen uit de vestiging van Fontana en die passen bij het een kuuroord:

- De vestiging van het kunstenaarscollectief de Graanrepubliek
- De vestiging van een relatief groot aantal kunstgalerieën
- De restauratie van de oude remise en de vestiging van een koffieschenkerij, een expositie ruimte en de mogelijkheid tot het volgen van cursussen en workshops op die locatie.
- De gemeente heeft in haar beleid voor Bad Nieuweschans opgenomen dat het zich kan ontwikkelen tot een Kunst- en Wellnessdorp.

De vraag is of er ook algemene conclusie zijn te trekken uit deze case. Het gaat dan om de vraag of een stuwende toeristische attractie kan bijdragen aan de leefbaarheid van de directe omgeving. Wanneer we kijken naar het leefbaarheidsmodel zijn er vooral op sociaaleconomisch gebied veel mogelijkheden te behalen. Hiervoor dienen er wel voorzieningen te worden gecreëerd die interessant zijn voor de bezoekers. Het opzetten van voorzieningen is moeilijker wanneer er nog niet veel voorzieningen aanwezig zijn dan wanneer er al een basis aan voorzieningen aanwezig is.

In Bad Nieuweschans wordt het gebrek aan ondernemerschap als belangrijke factor gegeven voor het uitblijven van economische ontwikkelingen. De gemeente Oldambt heeft wel een visie voor Bad Nieuweschans, maar dit heeft nog niet geleid tot een actieplan. Bij het gebrek aan particulier initiatief kan de overheid het initiatief nemen in het omzetten van een visie in een plan van aanpak. Daar zullen wel de inwoners, ondernemers en andere belangengroepen bij betrokken dienen te worden.

6.5 Conclusie

6.5.1 Cases

Uit de voorgaande hoofdstukken is gebleken dat er de wisselwerking tussen leefbaarheid en krimp complex is. Leefbaarheid is niet een onderwerp dat enkel speelt bij krimp. Bij krimp is wel altijd de vraag of het niet de leefbaarheid van een gebied aantast. Naast krimp zijn er nog veel andere oorzaken waardoor de leefbaarheid in het geding kan komen. Bijvoorbeeld het verdwijnen van werkgelegenheid of het verdwijnen van voorzieningen als gevolg van schaalvergroting.

De genoemde wisselwerking kan ervoor zorgen dat er een negatieve spiraal ontstaat van krimp en een verslechterde leefbaarheid. Door in te grijpen in deze negatieve spiraal kan mogelijk de krimp die ontstaat door een slechtere leefbaarheid voorkomen worden. Hierbij hoeven de ingrepen zich niet te richten op krimp.

De cases die in dit hoofdstuk zijn behandeld zijn niet gericht op het bestrijden van krimp. De insteek is verbetering van de leefbaarheid. Een verbeterde leefbaarheid kan niet alleen de versterkte krimp als gevolg van slechte leefbaarheid tegengaan, maar is ook belangrijk voor het woonplezier dat mensen die niet vertrekken beleven.

De drie cases hebben elk een andere focus. De eerste case richt zich met name op het verbeteren van de fysieke leefomgeving, daarbij gaat het uit van een eigen verantwoordelijkheid van de bewoners om die leefomgeving te verbeteren en te onderhouden. Uit het onderzoek naar de case blijkt dat een zeer belangrijk onderdeel van de groenprojecten is dat dit wordt gedaan door bewoners zelf, waardoor de sociale binding en hiermee ook de sociale leefomgeving verbeterd

wordt. Ook blijkt uit deze case het belang van een ondersteunende organisatie. In andere gevallen kan het ook de overheid zijn die ondersteunend is bij initiatieven van bewoners.

De tweede case over de verenigingswindmolen gaat om het organiseren van inkomsten die beschikbaar worden gesteld ten behoeve van de verbetering van leefbaarheid. Uit deze case blijkt dat sociale binding een voordeel kan zijn bij het initiëren van een dergelijk project. Ook de aanwezigheid van sociaal kapitaal bij de bestuurders van de vereniging is een voorwaarde geweest voor de uitvoering van dit project. Wat deze case ook laat zien is het belang van regelgeving vanuit de overheid. In dit geval gaat het met name om de regelgeving op lokaal en provinciaal niveau. De regelgeving kan zowel stimulerend (mogelijkheden voor subsidies) als belemmerend werken (het stoppen van subsidieregelingen en regelgeving over de plaatsing van windmolens).

De derde case, Fontana in Bad Nieuweschans, richt zich met name op de werkgelegenheid en de economie. Bij de oprichting van Fontana werd een subsidie verleend, omdat het een belangrijke economische impuls zou zijn voor Bad Nieuweschans. Ondanks dat Fontana jaarlijks 200.000 bezoekers aantrekt blijft de echte economische impuls voor Bad Nieuweschans uit. Sociale factoren worden door de geïnterviewden als oorzaak gegeven: het gebrek aan ondernemerschap en het gebrek aan binding tussen Fontana en de bewoners.

Sociale factoren komen in alle drie de cases naar voren als belangrijke voorwaarde bij het verbeteren van de leefbaarheid. Wanneer er een sterke sociale binding aanwezig is leidt dit eerder tot initiatieven om de gezamenlijke leefomgeving te versterken. Het is dus belangrijk dat projecten zich ook richten op het versterken van deze sociale binding door bewoners actief te betrekken bij projecten. Ook het beleid van de overheid is een belangrijke factor die zowel ondersteunend en stimulerend kan werken als belemmerend.

In hoofdstuk 4.2.1 wordt door Thissen (2007) een onderscheid gemaakt tussen een woondorp en een autonoom dorp. Met als conclusie dat in een autonoom dorp het verdwijnen van voorzieningen een grotere impact op de leefbaarheid heeft dan in een woondorp. Uit de gesprekken met de geïnterviewden blijkt een dergelijk onderscheid tussen een autonoom dorp en een woondorp vaak niet het geval. Een dorp is meestal een combinatie van een woondorp en een autonoom dorp. Dit komt door de inwoners die er leven waarbij de ene groep nog sterk op het dorp is gericht voor sociale contacten, boodschappen en werk. De andere groep is meer gericht op de regio voor sociale contacten, boodschappen en werk. Het is hierdoor dus moeilijk om een algemene uitspraak te doen over de invloed van voorzieningen op de leefbaarheid omdat de voorzieningen door verschillende groepen anders wordt ervaren. Daarbij komt dat voor bewoners die gericht zijn op het dorp voor de sociale contacten de voorziening vaak ook een ontmoetingspunt is.

6.5.2 Het leefbaarheidsmodel

Het leefbaarheidsmodel is gebruikt om alle effecten gestructureerd weer te geven. En heeft gefungeerd als denkraam de voorbereidingen van de interviews. Het model maakt het mogelijk de effecten van projecten op de leefbaarheid systematisch te analyseren. Het invullen van het model levert niet een uitkomst op die vertelt of een bepaalde ingreep of situatie een verbetering of een verslechtering voor de leefbaarheid oplevert. Daarvoor is leefbaarheid een te complex begrip.

Juist vanwege de complexiteit van leefbaarheid is het belangrijk om de mogelijke effecten van krimp zichtbaar te maken aan de hand van een model. Om het model functioneler te kunnen gebruiken kan het model verder worden uitgebreid. Een eerste stap daarin zou kunnen zijn om alle mogelijke effecten die worden geïdentificeerd in het model verder uit te werken met behulp van een SWOT-analyse. Door deze mogelijke effecten verder te analyseren kunnen bijvoorbeeld mogelijke valkuilen voor het bereiken van de effecten worden geïdentificeerd.

7 Aanbevelingen

De relatie tussen krimp en leefbaarheid is wederkerig. Beide hebben invloed op elkaar. Als door krimp de leefbaarheid verslechtert, wordt het ook minder aantrekkelijk om je ergens te vestigen of er te blijven wonen. Oftewel, afname van de leefbaarheid kan de krimp versterken. Door in te zetten op het verbeteren van de leefbaarheid kan de krimp worden beperkt en waar een lichte krimp wordt verwacht kan deze worden voorkomen.

Een probleem daarbij is dat leefbaarheid een zeer complex begrip is. Vaak is er niet één reden aan te wijzen waardoor de leefbaarheid onder druk staat en is het een combinatie van verschillende factoren.

De aanbevelingen die voortkomen uit mijn onderzoek hebben de vorm van een stappenplan ter verbetering van de leefbaarheid. De stappen zijn gebaseerd op de theorie over projectmatig werken van Wijnen en Storm (2007). Deze aanbevelingen zijn bedoeld voor iedereen die de leefbaarheid in zijn of haar omgeving wil verbeteren. Daarbij valt te denken aan gemeenten, verenigingen als dorpsbelangen of wijkverenigingen, woningbouwcorporaties of individuen. Projectmatig werken wordt gebruikt als er met veel actoren met verschillende disciplines wordt samengewerkt, als het om een eenmalige prestatie gaat en als er over beperkte middelen de beschikking is om het resultaat te bereiken.

Voor projectmatig werken zijn er een aantal voorwaarden waaraan moet worden voldaan (Wijnen en Storm, 2007):

- Het vraagt een zekere tijdsdruk en een beperking van de beschikbare middelen.
- Er moeten gemotiveerde stakeholders zijn.
- Er moet één competente projectleider zijn.
- Het project moet belangrijk en urgent zijn.
- Het project moet een gedeeld begin en een gedeeld einde hebben.

In de het boek Projectmatig werken (Wijnen en Storm, 2007) worden zes fases van projectmatig werken onderscheiden. Voor veranderingsprojecten zijn de ontwerp- en de voorbereidingsfase samengevoegd (Wijnen en Storm, 2007, p. 113). De fases zijn:

6. De initiatiefase
7. De definitiefase
8. De ontwerpfase/ voorbereidingsfase
9. De realisatiefase
10. De nazorgfase

In onderstaande tekst wordt er een beknopte uitwerking gegeven van deze fases waarbij wordt ingegaan op de toepassing bij projecten om de leefbaarheid te verbeteren. Uit de cases blijkt dat betrokkenheid van bewoners een belangrijke voorwaarde is bij het verbeteren van de leefbaarheid, in deze stappen wordt dat ook expliciet benoemd.

1. De initiatieffase: signalering verminderde leefbaarheid

Bij de initiatieffase gaat het erom dat er een probleem is dat door bepaalde actoren als onwenselijk wordt ervaren. Het gaat dus om de signalering van een probleem. Daarnaast wordt in de initiatieffase het te bereiken resultaat aangegeven. Dit moet een haalbaar resultaat zijn (Wijnen en Storm, 2007).

Het is belangrijk om vroegtijdig signalen op te vangen die erop wijzen dat de leefbaarheid onder druk staat. Alleen de constatering dat er krimp plaatsvindt of plaats gaat vinden hoeft niet te betekenen dat de leefbaarheid zal verslechteren. Signalen van een verslechterde leefbaarheid kunnen worden opvangen door in gesprek te gaan met een dorpsbelangenvereniging, sleutelfiguren, inwoners en ondernemers. Een voorbeeld van hoe dit aangepakt kan worden is het organiseren van een wijk- of dorpsschouw. Tijdens een wandeling met een groep bewoners kunnen zij laten zien wat er goed is en wat er slecht is aan een wijk. Dit is vooral een goed middel om fysieke punten naar voren te laten komen. Vervolgens kan er worden gekeken welke problemen projectmatig moeten worden aangepakt.

2. Definitiefase: analyse van de problematiek

Bij de definitiefase gaat het erom het zo concreet mogelijk formuleren van het gewenste resultaat. Aan het eind van deze fase is bekend wat er precies gereed moet zijn na afloop van het project (Wijnen en Storm, 2007).

Het is daartoe belangrijk te onderzoeken wat de oorzaak is van de verslechterde leefbaarheid. De eerste stap van de analyse is spreken met sleutelfiguren uit het dorp of de wijk. Door het grote netwerk van de sleutelfiguren zijn zij een interessante informatiebron. Daarnaast weten zij vaak ook wie er verder nog interessant zijn om mee te spreken. De oorzaken van een verslechterde leefbaarheid kunnen zeer divers zijn. Zoals uit het onderzoek blijkt kan het zich op ruimtelijke aspecten richten (leegstand, slecht onderhoud van de openbare ruimte, sociaal-culturele aspecten (het verdwijnen van verenigingen en ander vertier), sociaaleconomische aspecten (verdwijnen van passende werkgelegenheid en het verdwijnen van voorzieningen), politiek-bestuurlijke aspecten (afnemen van inkomsten om voorzieningen in stand te houden of ingrijpen bij leegstand of slecht onderhouden openbare ruimten).

3. De ontwerpfase/voorbereidingsfase: ideevorming oplossingsrichtingen

In de ontwerpfase staat het vinden van oplossingen centraal, hierbij is creativiteit belangrijk (Wijnen en Storm, 2007).

Wanneer duidelijk is wat het probleem is waardoor mensen de leefbaarheid als slecht of verslechterend beleven is het van belang dat in samenspraak met de bewoners gekeken wordt naar mogelijke oplossingen. Uit de cases blijkt dat betrokkenheid van de bewoners een belangrijk aspect is bij het verbeteren van de leefbaarheid. Grote betrokkenheid leidt tot gevoel van urgentie, draagvlak voor en belang bij de oplossing en het stimuleert initiatief.

Om de effecten van mogelijke oplossingen duidelijk in kaart te brengen kan, ook weer in samenspraak met bewoners en andere betrokkenen, het leefbaarheidsmodel gebruikt worden. Het gebruik van het leefbaarheidsmodel zorgt ervoor dat er naar alle aspecten van de effecten van een project moet worden gekeken. Een volgende stap of een uitbreiding van het leefbaarheidsmodel kan

zijn om op ieder mogelijk effect een SWOT-analyse doen. Hierdoor kunnen al voordat er met een project wordt gestart mogelijke valkuilen en hindernissen geïdentificeerd worden. In de besproken cases komt duidelijk naar voren wat het gebruik van het model aan inzichten kan opleveren.

4. De realisatiefase

In de realisatiefase staat de uitvoering van het projectresultaat centraal (Wijnen en Storm, 2007).

Afhankelijk van de gekozen oplossing kunnen verschillende partijen een rol spelen bij de uitvoering. Een voorbeeld van het inzetten van vrijwilligers is te vinden in de eerste case over de Parks and People Foundation. Kenmerkend in deze case is dat zowel bij de planning als bij de uitvoering van de groenprojecten vrijwilligers worden betrokken die de uitvoering op zich nemen. Een belangrijk voordeel dat hiermee gehaald wordt is dat niet alleen de fysieke leefomgeving verbeterd wordt maar dat ook de sociale binding tussen de bewoners wordt versterkt. Per project kan het verschillen of er gebruik gemaakt kan worden van vrijwilligers. Dit zal dan ook per project moeten worden beoordeeld.

5. De nazorgfase

In de nazorgfase gaat het om het onderhouden van het projectresultaat (Wijnen en Storm, 2007).

Per project verschilt hoe de nazorgfase eruit ziet. Zoals in de case over de Parks and People Foundation kan het onderhoud van het aangelegde groen in handen zijn van vrijwilligers. Het is dan belangrijk dat dit goed wordt georganiseerd zodat het niet na verloop van tijd door gebrekkig onderhoud weer verslechterd. In het geval van de windmolencase blijft het bestuur van de windmolenvereniging verantwoordelijk voor het onderhoud en de verdeling van de opbrengsten van de windmolen.

Literatuurlijst

ABC news. (2011). Former Maryland governor William Donald Schaefer dies. <http://www.abc2news.com/dpp/news/political/former-maryland-governor-william-donald-schaefer-dies> Bezocht op: mei 2011

Andersen, L. (2005). Shrinking cities and the need for a reinvented understanding of the city. http://www.aod.aau.dk/staff/llan/AESOP_paper.pdf Bezocht op: mei 2010

Barry, D. (2009). Amid Ruin of Flint, seeing hope in a garden (elektronische versie), *New York Times*.

Böhme, C. (2007). The "Green" City - Urban quality through open-space development: Editorial. *Geman Journal of Urban Studies*, 46(1).

Bollinger, M. (2001). Community wind power ownership schemes in Europe and their relevance to the United States. Lawrence Berkeley National Laboratory, Berkeley

Boomars, L., en Hidding, M. (1997). *Leefbaarheidseffectrapportage; Leefbaarheid niet langer een blinde vlek in de besluitvorming*. Wageningen: Landbouwniversiteit.

CBS Statline. (2010a). Regionale bevolkingscijfers 2009-2040. <http://statline.cbs.nl/StatWeb/selection/?VW=T&DM=SLNL&PA=80226ned&D1=0&D2=0&D3=a&HDR=T&STB=G1,G2> Bezocht op: maart, april, mei, juni, juli 2010

CBS Statline. (2010b). Regionale Prognose Kerncijfers 2009 - 2040. <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=80226ned&D1=0-3,26-31&D2=20-22,313&D3=0-1,6,11,16,21,26,I&HDR=T&STB=G1,G2&VW=T> Bezocht op: juli 2010

CBS Statline. (2011). Kerncijfers wijken en buurten 2004-2010. <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=70904NED&D1=9-46&D2=1961&D3=a&HDR=T&STB=G1,G2&VW=T> Bezocht op: Mei 2011

Dammer, A. (2011). [Gemeente ambtenaar wonen en wijken van de gemeente Oldambt; interview].

de Jong (2011). [Eigenaresse bij Motel Paradiso in Bad Nieuweschans; Interview].

De Jong, A., en Van Duin, C. (2009). Regionale prognose 2009–2040: vergrijzing en omslag van groei naar krimp. CBS/PBL, Den Haag

De Jonge. (2011). Eigenaresse van Motel Paradiso. Interview.

Demos. (2009). VN-bevolkingsprognose 2008. *Demos*, 25(4), 9-11.

Derks, W. M. (2009). Aandacht voor krimp neemt toe. *Demos*, 25(1), 9-10.

Ellenbroek, E. (2008, 25 November 2008). Drie letters voor Nieuweschans, Verdieping, *Trouw*.

Gemeente Oldambt. (2010). *Beleidsplan recreatie, toerisme en evenementen*. Oldambt: Gemeente Oldambt Retrieved from <http://www.gemeenteoldambt.nl/document.php?fileid=27673&f=f0a99dc4335864c86dc88c3264825df0&attachment=1&c=19883>.

Gulicher, T. (2008). *De invloed van groene open ruimte in de omgeving op de waarde van woningen; Een vergelijking tussen stedelijke en landelijke gebieden*. Master, Amsterdam School of Real Estate, Amsterdam.

Hidding, M. (2006). *Planning voor stad en land*. Bussum: Coutinho Uitgeverij.

Hidding, M., Van den Brink, A., Heinen, J., en Kragting, J. (2002). *Planning voor stad en land* (tweede, herziene). Bussum: Coutinho uitgeverij.

Hofstra, H. (2011). Voorzitter Dorpsbelang Wommels; Interview.

Hollander, J. B. (2010). Moving towards a shrinking cities metric: analyzing land use changes associated with depopulation in Flint, Michigan. *Cityscape: A journal of policy development and research*, 12(1).

Hooimeijer, P., Kroon, H., en Luttik, J. (2001). Kwaliteit in meervoud; Conceptualisering en operationalisering van ruimtelijke kwaliteit voor meervoudig ruimtegebruik. Habiforum, Gouda

Knox, P. L., en Marston, S. A. (2003). *Places and regions in global context; Human Geography* (updated second edition). Upper Saddle River, New Jersey: Prentice Hall.

Leidelmeijer, K., Marlet, G., Van Iersel, J., Van Woerkens, C., en Van der Reijden, H. (2008). De Leefbaarometer; leefbaarheid in Nederlandse wijken en buurten gemeten en vergeleken; rapportage instrumentontwikkeling. RIGO en Stichting Atlas voor gemeenten i.o.v. VROM,

Leidelmeijer, K., en Van Kamp, I. (2003). Kwaliteit van de leefomgeving en leefbaarheid; naar een begrippenkader en conceptuele inkadering. RIGO en RIVM i.o.v. VROM,

Louter, P., Van Eikeren, P., en Seng, Y. H. (2009). Bevolkingsafname in Nederland; De gemeentelijke bevolkingsdynamiek in beeld. Bureau Louter, Delft

Maathuis, S., en Peters, R. (2004). De huiskamer van de toekomst? Gemeenschapsaccommodaties in kleine plattelandskernen. Leerstoelgroep Landgebruiksplanning; Wageningen Universiteit en Researchcentrum, Wageningen

Meijer, H. A. (2011). Secretaris Vereniging Dorpsbelangen Bad Nieuweschan, penningmeester Stichting Promotie Bad Nieuweschan, secretaris Vereniging Handel en Nijverheid; Interview.

Miedema, I., Kruijer, J., Kassenberg, A., Jaarsma, R., en Van Eijk, L. (2006). Quickscan WMO gemeente Delfzijl 2007. CMO Groningen, Groningen

Ministerie van VROM. (2004a). Leefbaarheid van Wijken. Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu,

Ministerie van VROM. (2004b). Nota Ruimte. Den Haag

Ministerie van VROM, ministerie van Economische Zaken, ministerie van Verkeer en Waterstaat, ministerie van Landbouw, N. e. V., ministerie van Financiën, en ministerie van Buitenlandse Zaken. (2007) Nieuwe energie voor het klimaat; Werkprogramma schoon en zuinig. Den Haag: Ministerie van VROM.

Pellenbarg, P. H. (2004). Economische evolutie van steden en regio's; presentatie.

Remmers, J. (2009). Don Quichot: vechten voor windmolens!
<http://www.duurzaamnieuws.nl/bericht.rxml?id=49979> Bezocht op: Juli 2010

Rob, en Rfv. (2008). Bevolkingsdaling; Gevolgen voor bestuur en financiën. Raad voor het openbaar bestuur en Raad voor de financiële verhoudingen,

Rosenberg, F., Wever, E., Leidelmeijer, K., Van Iersel, J., Schulenberg, R., De Wildt, R., et al. (2010). MKBA Herstructureringsaanpak Parkstad Limburg. Rigo en EIB,

Schiller, R. (2001). *The dynamics of property location; Value and the factors which drive the location of shops, offices and other land uses*. London and New York: Spon Press.

Sijtsma, F. J., en Werner, G. J. (2008). Recreatie en toerisme in het Waddengebied; Toekomstige ontwikkelingsmogelijkheden en hun effecten op economie, duurzaamheid en identiteit. Raad voor de Wadden, Leeuwarden

SPBN. (2006). Bad Nieuweschans; visiedocument Bad Nieuweschans. Stichting Promotie Bad Nieuweschans, Bad Nieuweschans

Spruyt, P. (2011). Onderdirecteur Fontana Bad Nieuweschans; Interview.

Streitfeld, D. (2009). An effort to save Flint, Mich. by shrinking it (elektronische versie), *New York Times*.

Stuurgroep Krimp. (2009). Ruimte maken voor krimp; Ontwerpen voor minder mensen. BNA,

Terluin, I. J., Slangen, L. H. G., Van Leeuwen, E. S., Oskam, A. J., en Gaaff, A. (2005). De plattelandseconomie in Nederland; Een verkenning van definities, indicatoren, instituties en beleid LEI, Den Haag

Thissen, F. (2007). Van autonoom dorp naar woondorp. *Provinciale dorpendag Noord-Holland*.

Thorborg, H. W. M., Leidelmeijer, K., en Dassen, A. G. M. (2006). Leefomgevingskwaliteit en leefbaarheid: naar beleidsevaluatie en onderzoek. i.o.v Milieu- en Natuurplanbureau, Bilthoven

U.S. Census Bureau. (2000). Fact sheet Baltimore City 2000 en 2005 -2009.
http://factfinder.census.gov/servlet/SAFFacts?_event=&geo_id=16000US2404000&geoContext=01000US104000US2416000US2404000&street=&county=baltimore&cityTown=baltimore&state=&zip=&lang=en&sse=on&ActiveGeoDiv=&useEV=&pctxt=fph&pgsl=160&submenuId=factsheet1&ds_name=ACS_2009_5YR_SAFF&ci_nbr=null&qtr_name=null&reg=null%3Anull&keyword=&industry= Bezocht op: mei 2011

Van Dam, F., De Groot, C., en Verwest, F. (2006). Krimp en Ruimte; Bevolkingsafname, ruimtelijke gevolgen en beleid. Ruimtelijk Planbureau, Rotterdam

Van Dam, F., De Groot, C., en Verwest, F. (2007). Groei, krimp en ruimte. *Demos*, 23(1), 1-5.

Van Dijk, M. L. (2009). *Water, bron van kansen? Water als middel in de herstructurering van kanswijken*. Master Thesis, Rijksuniversiteit Groningen, Groningen.

Van Kann, F. (2008). Naverslag congres Krimp en Ruimte; Kansen voor het Noorden? Stichting GeoPromotion,

Van Nimwegen, N., en Heering, L. (2009). Van groei naar krimp: bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 2009. NiDi, Amsterdam

Van Overbeek, R., en Schippers, A. (2005). *Vergrijzing in Nederland; Naar een toekomstgericht ouderenbeleid*. Utrecht: NIZW/Uitgeverij Lemma.

Van Wissen, L. (2010). 'Bevolkingskrimp is geen bedreiging'. 'Bevolkingskrimp is geen bedreiging' Bezocht op: April 2010

Veenhoven, R. (2000). Leefbaarheid; Betekenissen en meetmethoden. Erasmus universiteit Rotterdam i.o.v. Ministerie van WVZ, Rotterdam

Verschuren, P., en Doorewaard, H. (2005). *Het ontwerpen van een onderzoek* (Derde druk). Utrecht: Uitgeverij Lemma BV.

Verwest, F., Sorel, N., en Buitelaar, E. (2008). Regionale krimp en woningbouw: omgaan met een transformatieopgave. Planbureau voor de Leefomgeving/NAi Uitgevers, Den Haag/Rotterdam

Verwest, F., en Van Dam, F. (2010). Van bestrijden naar begeleiden: demografische krimp in Nederland. Planbureau voor de leefomgeving, Den Haag/Bilthoven

Visser, P., en Van Dam, F. (2006). De prijs van een plek; woonomgeving en woningprijs. Ruimtelijk Planbureau, Den Haag

Weidenaar, D. (2011). [Secretaris FKWWI; Interview].

Wijnen, G., en Storm, P. (2007). *Projectmatig werken* (24). Utrecht: Spectrum.

Bijlage I Definities Leefbaarheid

Bron: (Leidelmeijer en Van Kamp, 2003, pp. 28-32)

28 VAN 104

RIVM RAPPORT 630950002

3.1 Definities

Ter illustratie van de diverse invalshoeken die kunnen worden onderscheiden, presenteren we allereerst een greep uit de in de recente literatuur aangetroffen definities van leefbaarheid, quality of life, omgevingskwaliteit en enkele definities van duurzaamheid die raken aan de begrippen leefbaarheid en omgevingskwaliteit.

Er dient te worden opgemerkt dat er betrekkelijk weinig pogingen zijn gedaan om expliciete definities van deze begrippen te geven. In de meeste literatuur worden de begrippen op z'n hoogst impliciet gedefinieerd. Dat wil zeggen dat moet blijken uit de context of uit de wijze waarop het begrip meetbaar is gemaakt (geoperationaliseerd), welke betekenis eraan wordt gegeven. In het bijzonder bij discussies rond duurzaamheid wordt ook wel opgemerkt dat de vaagheid van het begrip in zichzelf ook voordelen heeft. Iedereen kan er zijn eigen specifieke invulling aan geven terwijl er tegelijkertijd toch een gemeenschappelijke basis ontstaat. Juist door de zaken te concretiseren in definities ontstaan discussies die wellicht het gemeenschappelijke doel – het bereiken

van duurzaamheid – niet dienen. Het is denkbaar dat voor leefbaarheid of kwaliteit van de leefomgeving iets vergelijkbaars geldt. Niettemin zetten we de aangetroffen definities hierna op een rij:

Leefbaarheid (liveability)

- Het Nederlandse woordenboek (Koenen): 'aantrekkelijkheid en geschiktheid om erin en ermee te leven'.
- Pacione (1990): 'livable = humane (used as synonyms); 'liveability' is a quality that is not an attribute inherent in the environment but is a behaviour related function of the interaction between environmental characteristics and person characteristics'.
- De Klerk (1995): 'leefbaar is die omgeving waar het individu zich kan ontplooiën omdat het zich geborgen weet in een veilige thuishaven waarvan een gewaarborgde privacy en een sociaal homogene buurt de twee pijlers vormen'.
- Veenhoven (1996): 'liveability = habitability = quality of life in the nation: the degree to which its provisions and requirements fit with the needs and capacities of its citizens'.
- Hortulanus (1996, 1): 'de mate waarin een gebied overeenkomstig de doelstellingen wordt gebruikt'.
- Hortulanus (1996, 2): 'de mate waarin een individu in staat is vorm te geven aan zijn of haar dagelijkse leefsituatie'.
- De Straat en Bron/UvA, (1998): 'het welbevinden van bewoners en gebruikers over (de fysieke, sociale en milieukekenmerken van) de woon- en leefomgeving'.
- Newman 1999: 'liveability is about the human requirement for social amenity, health and well-being and includes both individual and community well-being'.
- Williams (1999): 'the Quality of life in a city'.
- Duyvendak en Veldboer (2000): 'het gaat niet om het gemiddeld inkomen, maar om *leefbaarheid*, om binding aan de wijk, om welbevinden en sociale netwerken'.
- Marsman en Leidelmeijer (2001): 'de waardering van de woonomgeving door de bewoners'.
- RIVM (2001): 'de beleving van de dagelijkse leefomgeving'.

Omgevingskwaliteit (environmental quality)

- Lansing en Marans (1969, geciteerd door Marans en Couper, 2000): 'an environment of high quality conveys a sense of well-being and satisfaction to its population through characteristics that may be physical, social or symbolic'.

- Porteous (1971): 'environmental quality is a complex issue involving subjective perceptions, attitudes and values which vary among groups and individuals'.
- RMB en RRO (1996): 'omgevingskwaliteit is de resultante van de kwaliteit van de samenstellende delen van een bepaald gebied of locatie, maar meer dan de som der deelskwaliteiten: het is een waardering voor de plek als geheel. De samenstellende delen (de aanwezige natuur, open ruimte, infrastructuur, gebouwde omgeving, milieu, voorzieningen en grondstoffen) hebben ieder hun eigen karakteristiek, en hun eigen deelskwaliteit'.
- VNG (1999): 'leefkwaliteit is het verbindende begrip tussen het streven naar duurzaamheid nu en in de toekomst en de zorg voor een schone en veilige leefomgeving. Het wordt bepaald door milieu, ruimte en economie'.
- RIVM (2002; workshop leefbaarheid): 'kwaliteit van de leefomgeving kan worden opgevat als een wezenlijk onderdeel van het bredere concept 'kwaliteit van leven' met als basiskwaliteiten gezond en veilig en met een hoogwaardige leefomgeving als ambitie'.

Quality of Life

- Szalai (1980): 'life quality refers to the degree of excellence or satisfactory character of life. A person's existential state, well-being, satisfaction with life .. is determined on the one hand by exogenous ('objective') facts and factors of his life and on the other hand by the endogenous ('subjective') perception and assessment he has of these facts and factors, of life and of himself'.
- Cutter (1985, geciteerd door Mitchell, 2000): 'an individual's happiness or satisfaction with life and environment, including needs and desires and other tangible and intangible factors which determine overall well being'.
- McDowell en Newell (1987, geciteerd door Raphael et al., 1996): 'quality of life relates both to the adequacy of material circumstances and to people's feelings about these circumstances'.
- Coulter (1990, geciteerd door Raphael et al., 1996): 'a sense of personal satisfaction with life that is more than just pleasure or happiness and yet something less than meaning or fulfilment'.
- WHO-QOL Group (1993, geciteerd door Marsella et al., 1997): 'an individual's perception of his/her position in life in the context of the culture and value systems in which he/she lives and in relation to his/her goals, expectations, standards and concerns'.
- Diener (1995, geciteerd door Hagerty, 1999): 'life satisfaction'.
- Raphael et al. (1996): 'the degree to which a person enjoys the important possibilities of his/her life'.
- Veenhoven (1996): 'happy life expectancy' (productscore van levensverwachting (in jaren) en gemiddelde 'happiness').

- Marsella et al. (1997): 'an individual's perception of his/her position in the context of the culture and value systems in which he/she lives and in relation to his/her goals expectations, standards, and concerns. It is a broad ranging concept incorporating in a complex way the person's physical health, psychological state, level of independence, social relationships, personal beliefs, and relationship to salient features of the environment'.
- Musschenga (1997): 'the good life is a combination of enjoyment: positive mental states (the hedonic component), satisfaction: evaluation of success in realizing a life-plan or personal conception of the good life (the cognitive-evaluative component) and excellence: the virtuousness or value of a person's activities (arètic component)'.
- Cheung (1997): 'the good life is a combination of :
  - the hedonist good life (life satisfaction, pos. /neg. affect; depression)
  - the dialectical good life (mutual interpersonal concern, understanding of others)
  - the humanist good life (the realization of human potential, self actualizing value, autonomy)
  - the formalist good life (according to what is right: conformity with moral conventions, religious commitment)'.
- RIVM (2000): 'kwaliteit van leven is de feitelijke materiële en immateriële uitrusting van het leven, en de perceptie daarvan; met als kenmerken: gezondheid, leefomgeving, rechts- en bestaanszekerheid, gelijkheid, werk, familie etc.'.

Duurzaamheid (sustainability)

- WCED (1987): 'sustainable development is development that meets the needs of current generations without compromising the ability of future generations to meet their needs and aspirations'.
- United Nations (1987, geciteerd door Newman (1999): 'a global process of development that minimizes the use of environments resources and reduces the impact on environmental sinks using processes that simultaneously improve economy and the quality of life'.
- IUCN, (1991): 'development that improves the quality of human life while living within the carrying capacity of supporting ecosystems'
- Camagni et al. (1997): 'sustainability refers to a dynamic, balanced and adaptive evolutionary process, i.e., a process in which a balanced use and management of the natural environmental basis of economic development is ensured'.
- Newman et al. (1999): 'the goal of sustainability in a city is the reduction of the city's use of natural resources and production of wastes while simultaneously improving its liveability, so that it can better fit within the capacities of the local, regional and global ecosystems'.

- Flores et al. (2000): 'long term liveability'.
- Shafer et al. (2000): 'a community's ability to develop and/or maintain a high quality of life in the present in a way that provides for the same in the future'.

Bijlage II   Indicatoren van de leefbaarometer.

Tabel 5-2 De indicatoren in de Leefbaarometer ⁸			
Indicatoren van omgevingscondities	Omschrijving	bron	Jaar ⁹
Fysiek			
<u>woningvoorraad</u>			
1. dominantie vrijstaand	Aandeel van de 6ppc-gebieden in een straal van 200 meter waarbinnen dit woningtype het meest voorkomende woningtype is, gewogen naar het aantal woningen in de afzonderlijke 6ppc gebieden.	WDM	2006
2. dominantie tweekappers		CBS:	
3. dominantie flats met meer dan 4 verdiepingen		Kerncijfers postco-degebieden	2004
4. dominantie etagewoningen		Woningmutaties	2006
5. dominantie boerderijen en tuinderijen		bewerkingen RIGO ¹⁰	
6. dominantie stedelijke statuswoningen			
7. dominantie suburbane statuswoningen	Woningtype: vrijstaand en 2/1 kap; dominantie binnen straal van 200 meter		
8. dichtheid	Aantal woningen (berekend o.b.v. CBS 2004 en de woningmutaties t/m 2006) binnen een straal van 200 meter, gedeeld door de som van de	CBS: Kerncijfers postco-degebieden	2004

voetnoot

⁸ In de tabel staan 49 indicatoren. in de Leefbaarometer zitten in totaal 58 indicatoren; negen van die indicatoren betreffen meetvariati s op de in deze tabel weergegeven indicatoren, bijvoorbeeld binnen een straal van 100 meter in het ene geval en binnen een straal van 300 meter in het andere geval.

⁹ In het overzicht is het meest recente en gebruikte jaar van de bron weergegeven. Sommige indicatoren zijn echter samengesteld door combinatie met meerdere (eerdere) jaren.

¹⁰ Voor de ontwikkeling van een aantal groepen van indicatoren zijn meerdere gegevensbestanden gebruikt. Indien een groep indicatoren op identieke wijze en met dezelfde basisbestanden is berekend, worden – om reden van overzichtelijkheid - de bronnen en de peiljaren één keer vermeld en omkaderd.

Indicatoren van omgevingscondities	Omschrijving	bron	Jaar ⁹
9. percentage sociale huurwoningen	oppervlakken van de betreffende 6ppc-gebieden of de feitelijke cirkel van 200 meter als het 6ppc gebied groter is dan de cirkel.	Woningmutaties	2006
		bewerking RIGO	
	Aantal sociale huurwoningen (corporaties) als percentage van de totale woningvoorraad.	ABF-Vastgoedmonitor	2005
10. dominantie 1940-1959-bouw	Aandeel van de 6ppc-gebieden in een straal van 200 meter waarbinnen dit bouwjaar het meest voorkomend is, gewogen naar het aantal woningen in die 6ppc gebieden.	WDM	2006
11. dominantie 1970-1979-bouw		CBS: Kerncijfers postcodegebieden	2004
12. dominantie vroegnaoorlogs(1945-1960)		CBS: Woningmutaties	2006
13. dominantie vooroorlogse bouw (tot 1940)		bewerking RIGO	
<u>Publieke ruimte</u>			
14. waarde verkochte huurwoningen	Gemiddelde verkoopwaarde van aan zittende bewoners verkochte huurwoningen (eengezins en meergezins) binnen een straal van 200 meter.	Kadaster (K-data), bewerking RIGO	2006
15. aandeel sloop	Aantal in een periode aan de woningvoorraad binnen een straal van 200 meter onttrokken woningen als percentage van de woningvoorraad in 2006.	CBS Woningmutaties, Kerncijfers postcodegebieden, bewerking RIGO	2006 2004
16. Geluidbelasting railverkeer	over alle woningen binnen 6ppc-gebied gemiddelde geluidniveau (dB(A)), railverkeer	MNP/LOK	2006
17. Geluidsbelasting totaal	Over alle woningen binnen 6ppc-gebied gemiddelde geluidniveau (dB(A)), cumulatief		
18. (Uitzicht op) binnenwater	Het oppervlak binnenwater (totaal meer dan 1 ha) als aandeel van het oppervlak van de gesloten 6ppc polygonen.	CBS bodemstatistiek, bewerking RIGO	2003
19. interactie groen en vroegnaoorlogse bouw	Combinatie van aandeel vroegnaoorlogse woningen en oppervlak groen binnen de gesloten 6ppc polygonen in een straal van 200 meter als aandeel van het oppervlak van deze polygonen.	CBS bodemstatistiek, bewerking RIGO WDM	2003 2006
<u>voorzieningen</u>			
20. nabijheid supermarkt	Afstand tot de dichtstbijzijnde supermarkt	WDM	2006
21. nabijheid bankfiliaal	Afstand tot het dichtstbijzijnde bankfiliaal		
22. Nabijheid groot winkelcentrum	Afstand tot het dichtstbijzijnde winkelcentrum met meer dan 100 winkels	Atlas	2005
23. Nabijheid natuurgebied	Aantal ha natuurgebied binnen voor recreatieve doeleinden acceptabele reistijd.		
24. Nabijheid bos	Aantal ha bos binnen voor recreatieve doeleinden acceptabele reistijd.		
25. Nabijheid kust	Reistijd tot de dichtstbijzijnde kust		

Indicatoren van omgevingscondities	Omschrijving	bron	Jaar ⁹
26. Nabijheid groot water	Afstand tussen 6ppc centroïde en grens van 'groot water' (Waddenzee, Eems, Dollard, Oosterschelde Westerschelde Noordzee, IJsselmeer/Markermeer Afgesloten zeearm Rijn & Maas Randmeren Spaarbekkens) tussen 50 en 200 meter		
27. Aandeel water	Het oppervlak binnenwater (overig binnenwater(>1ha), nat natuurlijk terrein (vennen etc.) (>1ha), recreatief water (>1ha), grote rivieren) binnen de gesloten 6ppc polygonen in een straal van 200 meter als aandeel van het oppervlak van deze polygonen.		
Sociaal			
<u>Sociaal-economisch</u>			
28. Aandeel niet-werkende werkzoekenden	Aantal bij het CWI ingeschreven niet-werkende werkzoekenden als percentage van de potentiële beroepsbevolking	CWI	2005
29. Dominantie inkomens tot 2x modaal	Aandeel van de 6ppc-gebieden in een straal van 200 meter waarbinnen deze inkomensgroep het meest voorkomend is, gewogen naar het aantal woningen in die 6ppc gebieden.	WDM	2006
30. Dominantie minimum inkomens		CBS: Kerncijfers postcodegebieden	2004
31. Dominantie inkomens meer dan 2x modaal		CBS: Woningmutaties	2006
		Bewerking RIGO	
<u>Bevolkingssamenstelling</u>			
32. Aandeel niet westerse allochtonen	Aantal inwoners van niet-westerse afkomst, als percentage van het totale aantal inwoners	CBS/GBA	2005
33. Hoogopgeleiden	Aandeel hoog opgeleiden op een schaal van extreem weinig tot extreem veel	WDM	2006
<u>Levensfase</u>			
34. Dominantie levensfase middelbare paren zonder kinderen	Aandeel van de 6ppc-gebieden in een straal van 200 meter waarbinnen huishoudens in deze levensfase het meest voorkomend zijn, gewogen naar het aantal woningen/huishoudens in die 6ppc gebieden.	WDM	2006
35. Dominantie levensfase jonge paren zonder kinderen		CBS: Kerncijfers postcodegebieden	2004
36. Dominantie levensfase oudere paren zonder kinderen		CBS: Woningmutaties	2006
37. Dominantie levensfase jong alleenstaand	Aantal inwoners van 65 jaar of ouder als percentage van het totaal aantal inwoners	Bewerking RIGO	
38. Dominantie levensfase middelbaar alleenstaand			
39. Aandeel ouderen			
40. Aandeel (gezinnen met) kinderen	Aantal inwoners van 9 jaar of jonger als percentage van het totaal aantal inwoners	CBS/GBA 2005	

Indicatoren van omgevingscondities	Omschrijving	bron	Jaar ⁹
41. Homogeniteit gezinnen met oudere kinderen	Het product van de dominantie van huishoudens in de betreffende levensfase in een straal van 50 meter met de dominantie van diezelfde huishoudens in een straal van 200 meter	WDM	2006
42. Homogeniteit gezinnen met jonge kinderen		CBS: Kerncijfers postcodegebieden CBS: Woningmutaties Bewerking RIGO	2004 2006
<u>Sociale samenhang</u>			
43. Dominantie eigenaar-bewoners	Aandeel van de 6ppc-gebieden in een straal van 200 meter waarbinnen eigenaar-bewoners het meest voorkomend zijn, gewogen naar het aantal woningen/huishoudens in die 6ppc-gebieden.	WDM CBS: Kerncijfers postcodegebieden CBS: Woningmutaties Bewerking RIGO	2006 2004 2006
44. Verhuizingen (mutatiegraad)	Aantal mutaties in de voorraad als percentage van de woningvoorraad	Cendris, Bewerking RIGO	2005
Veiligheid			
45. Vernieling	Het aantal bij de politie geregistreerde vernielingen binnen een straal van 300 meter van het 6-ppc-gebied	KLPD (HKS, BPS), bewerkingen CBS en Atlas	2005
46. Verstoring openbare orde	Het aantal bij de politie geregistreerde gevallen van verstoring van de openbare orde binnen een straal van 300 meter van het 6-PPC-gebied		
47. Gewelddsmisdrijven	Het aantal bij de politie geregistreerde gewelddsmisdrijven per inwoner in de gemeente		
48. Diefstal uit de auto	Het aantal bij de politie geregistreerde auto-inbraken		
49. Overlast (samengestelde indicator)	Het aantal mensen in de wijk dat signaleert dat de genoemde vormen van overlast zich in de wijk voordoen, als percentage van de bevolking	Politiemonitor, bewerking Atlas	2005
- overlast van drugsgebruik			
- overlast van jongeren			
- overlast van omwonenden			
- vernielingen aan openbare werken			
- rommel op straat			
- bekladding			

Bijlage III   Interviewthema's en vragen.

Case Verenigingswindmolen Wommels

FKWWI

De heer D. Weidenaar

Secretaris van het bestuur van de FKWWI

Thema's

Oprichting

- Wat waren de doelstellingen bij de oprichting van de vereniging en zijn deze in de loop der jaren veranderd?
- Hoe ziet het financieringsmodel van de aanschaf en plaatsing van de molen eruit?
- Wat is het verdienmodel van de molen en hoe worden de inkomsten verdeeld? (aan aandeelhouders/leden, bank, fonds)
- Hoe is de plaatsing van de molen tot stand gekomen? Locatie, vergunning, samenwerking energiebedrijf, weerstand vanuit de bevolking? Wellicht bij plannen voor nieuwe molens
- Bekendheid bij samenleving?
- Hoe wordt het onderhoud aan de molen geregeld?

Voorzieningen

- Dragen de bijdragen uit het fonds bij tot het behoud van voorzieningen?
- Hoe wordt bepaald of een bepaalde aanvraag een verbetering van de leefbaarheid tot gevolg heeft?
- Leiden de bijdragen vanuit de vereniging tot lagere subsidies vanuit de overheid?
- Aan welke voorwaarden moet worden voldaan om in aanmerking te komen voor bijdragen en hoe en door wie wordt dit bepaald? (Leden, bestuur, projectgroep)

Sociale binding

- Draagt de oprichting van de molen bij tot een sterke sociale binding?
- Dragen de bijdragen in projecten en verenigingen bij tot een sterkere sociale binding?
- Leidt of zou een verenigingswindmolen ook kunnen afdoen aan de sociale binding? Bijvoorbeeld, zij die wel lid zijn en zij die geen lid zijn (waardoor mogelijke freewheelers), als gevolg van het wel of niet toekennen van subsidies, wrijving tussen de dorpen lens en Wommels?

Overige

- Draagt de molen nog bij aan eventuele klimaatdoelstellingen van de gemeente?
- Draagt de gemeente op enige wijze bij aan het de molen? Financieel, ondersteunend.
- Wordt er minder weerstand ervaren bij de plaatsing van een verenigingswindmolen dan bij de plaatsing van een particuliere windmolen of een windmolenpark?
- Waaruit bestaat de weerstand tegen windmolens? Is er manier om de weerstand tegen de windturbines te verminderen? Een duidelijk pr-beleid,
- Wordt er op enige andere wijze overlast ondervonden aan de windmolen? Geluid, zicht, vogelvereniging.

- Zijn er plannen om het aantal windmolens uit te bouwen?

Vereniging Dorpsbelang Wommels

Hessel Hofstra

Voorzitter Vereniging Dorpsbelang

Thema's

Beschrijving Wommels

- Grootte
- Leefbaarheid
- krimp

Beeld verenigingen

- Leden aantallen
- Nieuwe aanwas
- Vullen bestuursfuncties

Financieel

- Subsidies overheid
- Bijdragen andere fondsen
- Bijdrage windmolen
- Wijze van verdeling windmolen opbrengsten over verenigingen

Leefbaarheid

- Wat voegt het geld van de windmolen toe aan de leefbaarheid en levendigheid van het dorp?
- Op welke wijze zou de leefbaarheid behouden en of versterkt kunnen worden?

Case Fontana Bad Nieuweschans

Fontana Bad Nieuweschans

Pieter Spruyt

Onderdirecteur Fontana Bad Nieuweschans,

Bestuurslid Vereniging Dorpsbelang

Thema's

Economie

- Wat is de rol van Fontana op de lokale economie?
- Arbeidsmarkt, Hoeveel werknemers en waar komen ze vandaan?
- trickle down effects: overige ondernemers die baat hebben de 200 000 bezoekers,
- directe invloed op economie: bv afname van regionale producten, aanbestedingen voor verbouw etc.

- Ziet u Bad Nieuweschans zich ontwikkelen tot een wellness dorp? Wat moet er gebeuren?
- Wat merken ondernemers van de 200.000 bezoekers

Leefbaarheid/levendigheid

- Op welke manier draag Fontana bij aan de leefbaarheid/levendigheid van Bad Nieuweschans?
- Welke rol speelt Fontana bij het kunstcollectief de Graanrepubliek?
- Draagt Fontana bij aan de leefbaarheid en levendigheid van bad Nieuweschans door bijdragen aan festiviteiten, verenigingen, openbare ruimtes?
- Ziet u een gezamenlijke ontwikkeling van Bad Nieuweschans en Fontana om de aantrekkingskracht van de regio te versterken?

Naamsverandering

- Wat was de rol van Fontana bad bij de naamsverandering?
- Welke meegaandheid en weerstand is er tegengekomen?
- Wat waren de belangrijkste argumenten voor en tegen de naamsverandering. Zijn de effecten die de naamsverandering moet sorteren al zichtbaar?

De heer Meijer en Ali Dammer (dubbelinterview)

Harm Arend Meijer

secretaris Verenging Dorpsbelangen,
penningmeester Stichting Promotie Bad Nieuweschans,
secretaris Vereniging Handel en Nijverheid,
gepensioneerd aannemer in Bad Nieuweschans,
sleutelfiguur in de Bad Nieuweschans

Ali Dammer

Gemeenteambtenaar wonen en wijken

Thema's

Economische stuwende werking en imago

- Wat is jullie argument geweest om de naamswijziging door te voeren?
- Welke economische effecten heeft Fontana Bad?
- Wat waren/zijn de verwachte effecten van de naamswijziging naar Bad Nieuweschans en zijn de effecten al merkbaar?
- Ziet de gemeente Bad Nieuweschans in de toekomst als echt Wellnessdorp. En hoe kijken de bewoners en ondernemers er tegen aan.
- Heeft Fontana bad een stuwende economische werking op de lokale en regionale economie? Op welke manier kan dit versterkt worden?
- Hoe ervaren andere ondernemers uit de leisure sector voordelen bij de aanwezigheid van Fontana Bad?
- Heeft de gemeente relevant financieel voordeel bij de vestiging van Fontana Bad. Op welke wijze (Belasting, sterkere economie, meer banen...)?

Arbeidsmarkt

- Wat zijn de effecten van de aanwezigheid van Fontana Bad op de lokale/regionale arbeidsmarkt?
- Waar komen de werknemers van Fontana Bad vandaan circa 160 werknemers?

Lokale maatschappelijke bijdrage van Fontana Bad

- Draagt Fontana Bad bij aan de leefbaarheid van Bad Nieuweschans?
- Is Fontana bad een actieve maatschappelijke partner? (Bijdragen aan kunst, verenigingen etc.)?
- Is Fontana onderdeel van Bad Nieuweschans volgens de inwoners?

Motel Paradiso

Mevrouw de Jong

Eigenaresse Motel Paradiso

Aangesloten bij de Vereniging Handel en Nijverheid

Thema's

Economie

- Wat is de invloed van Fontana op uw bedrijf en de sector?
- Op welke wijze kan Bad Nieuweschans en dan met name de ondernemers profiteren van Fontana?